

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P. 13.

Coll. No. 634

Title Maghasabalendusekhara

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 634 Subject : Grammar

Title : Laghushabdendusekhara

Author : Nāgoji Bhalke Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.1" by 4.1" Extent : 447 to 520 fol

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

6RA

१

का५

॥ ओं श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ वैदिकेषु विशेषमाह । ध्रुवसीपुनः । पुनर्वसोदेनारे । लोकेत्विनि । उद्भूतावयवभेदे समुदायेरुत्तरादिति भावः । श्वेद्विषयायोरपि हेनारे तेन लोके द्विवचनमेव । योगविभागः ध्रुवसीस्योनरन्ननिवृत्त्यर्थः श्वेद्विचानुकृष्टवानोनरन्नानुवृत्त्यर्थः श्वेद्विचानुच्छेदवानोनरन्नानुवृत्तिः वतीति । वत्सत्ये इत्यर्थः मनेरिति । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । अनंगत्वादिति । अंगस्य भस्येति तत्राधिकारात्प्रत्यासत्तांगभसंज्ञानिमित्तयोरकत्वाश्रयेणेन भसंज्ञानिमित्तवत्पुनराष्टनिरूपितांगत्वाभावादिति भावः । शनेन हानिकरं यंध्रं दोषविषयमिति कैयटः संज्ञाहयमिति । तत्प्रयुक्तं कुर्यादिति अयस्म्ये अपसो विकार इत्यर्थे क्वचिद्ध्रुवसीति मयट् । ते प्रागित्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः शंघिभवनिभ्यां चेतस्यक्रमप्राप्तिप्रयणोपन्यासत्वागेवीजामाहधोरिति ॥ ॥ शनिप्रथमो ध्यायः हविषिवर्तन इति । ह्यपनेन तत्स्रोत्रं । ततोऽपि पदेन पृथीतत्पुरुषः अपने ह्यपन इति त्वर्थप्रदर्शनं यवाग्येति वाक्ये जुहोति स्त्यागपूर्वकं प्रक्षेपवर्तने । द्वितीया ब्राह्मणा । सौप्तर्गस्य देवेर्विभाषोपसर्ग इति अवस्थितविभाषया सिद्धेन रूपसर्गा यो यमारंभः पुरुषगश्चंद्रमसंमसे इति । बहुवचनहणाच्चंद्रमसश्च चतुर्थः । व्यस्यो बहुत्वमित्तस्यैवायं प्रपंचः अडभाव इति बहुलं ध्रुवस्य भाडन्योगेपीत्युक्तेः स

धिरिति क्तिनिघसिभसो हसीहृत्वि । चेतुपधलोपः । समान्यस्य ध्रुवसीति न च भवति अनाप्रक्षत्तं नरं तु सर्वसाधुं धातुकमात्रविषयमिति बोधः । हेमंतशिशिराष्टस्य हेमंतशिशिरोऽस्त्रियामित्यमरादुभयसिगत्वेपीत्येन त्रिवृत्तयेत्यस्यार्थः हेमंतशिशिरावति अपरस्य प्रमाद इत्यने । अहोरात्रे इति । रात्राद्वाह इति पुंस्त्वे प्राप्तां । हित्त्वमंतं अहोरात्रा इति । रात्राद्वाह इति पुंस्त्वे प्राप्तां । हित्त्वमंतं अहोरात्राणि विदधत् । खुडसनोरिति हिनस्पतस्य । वृहनिवडवृत्तो सामान्येन ग्रहणे । आप्रेति । प्राप्तरणे आड् पूर्वमध्यमपुरुषैकवचनं । परावर्गिति । परापूर्वस्य वृत्तेः कऊः । अनुगमनिति । गमेर्गमहने सुपधलोपः । अन्यनवेत्यस्यैवास्त्राण्ये सत्त्वादाह । मंत्रग्रहणमिति । इति द्वितीयः अकरिति । छत्रोऽनुडितमिति मंत्रेण से निच्युकि सर्वभानुकुणोद्भूत आदित्योपेरुपं । अज्जगपनमिति । गुपेनुडिनिघिपं त्रेडनसस्तु नुजादित्वा दभ्यासस्य दीर्घः ध्रुवनि । एतस्य व्यस्ये विद्यालिसः पत्वं निपातनादिति व्यस्योत्रप्रत्ययवर्णयोः दीर्घः श्रवति अनएव नुगभावः । शिषेरिति शासे रित्येधुन ध्रुवे यजेर्य इति । देवराष्ट्रे उपपदे इत्यादिः प्रत्ययस्वरेणां नोदानत्वे च दुनरपदप्रक्षतिस्वरः स्त्रिविंशतिवेदनिपातने । पृष्ठेः प्रध्रुवसीप्यामिमित्यनः सीबनेरिति । प्रतिपूर्वादित्यादि । ब्रह्मणीति उपदेश

सर्पः। लोके त्विनि। ब्रह्मो ध्वं वंदंतीत्यादौ व्यत्ययेन क्यप्रबोधः। गौषणी निगांसनती निविग्रहः। अत्र नोतर रतिनकारात्तास्य निषेधान्
 गोसनशष्टस्य सवनामदिषु पाठः। करिष्यन् रति सनो नरन प्रति सूत्रस्य भाष्याच्च यथपत्रपत्वेन प्राप्नोति नयापि दंतस्यैव मूर्धन्यवस्थापाठो
 वेदीकसंप्रदायान्। अतमवश्यको दंतैरेवं समेव पठंति गोसनिमित्तपनुपमासदित्वा मिनि नन्ना उक्तसूत्रन प्राप्य विरोधान् येषामिनि
 पंथानंदं निरुविमर्षंति निविग्रहः। ध्वंदसिमा सहः। लोकातुरासाह मित्यादिप्रयोगाश्चिंत्वा इति हरत्तनः। वदश्च। अस्य लोके पिप्रवृत्ति
 केचि ध्वंदसि। ह्येनंता ह्यवशाद्ध्वं पदं देहं त्रुयादयो मध्येत्येनेत्यर्थः। नदादापादमधेत्येति। जनसनः उपसर्गमुपि च। पपदपुम्यश्च
 दसि वेद। विहिनोरित्यत्रा विशेषणार्थः। विरष्टुक्तस्येत्तत्र सामान्यग्रहणार्थः। अप्सत्यघने गोपुसघनेः गासनति नृसनानि विरानि
 स्वनातिदधानि रधिकामानि अपेगधतो लुदाहरणार्थः। सर्वत्र चिह्नोरित्यात्वं अपेगा इति सप्रम्या अलुका। अवेयज इति। योगविभाग
 उत्तरार्थः। विष्णुपोमंत्रे इत्यनुवर्तमाने ध्वंदो ग्रहणं स्पष्टार्थं ध्वंदो ब्राह्मणानीति सूत्रबलेन ब्राह्मणे पुरव्यध्वंदस्त्वस्यानंगीकारात् सुधीवेत्या
 दौषुमास्यो नीतत्वं निपितुकत्वाभावात्तत्वं। उपपदं नैरे इति। ब्रह्मभूतो नीतिपमादयप्राप्तः कियानि प्रसूयत इति भावः। बहुलग्रहणा

४४८

त्कचिन्ना। पिनुघान ध्वंदसिलुटध्वंदसी लुड इति नु धनुसंबंधाधिकारस्य। कसु मे श्वेनियोगविभाग उत्तरार्थः। अनेनंतर स्यैव लिरोपमादे
 राः। चिर इति नुप्रत्ययान्तरत्वाभावाय अत्रयोः कित्वं नु अर्धनरनामिनिप्रतिषेधविषयगुणसनेरनु रित्वा वचनितिराणास्ति निबीनित्यादौ प्र
 वृत्तिवारणाय। ईजान इत्यादाविति। कित्वादवसां प्रसारणे सिद्धं। अनेराजिवाच्चत्वादेन लोपोपि ध्वंदसुभयपेत्तनेन सर्वधनुकत्वाडित्वादेव सि
 द्धः। नचैवमारिवा नित्यापि गुणेन स्यात्। अकारान्तरप्रदप्रक्षेपेण अधस्तौ पुनर्विधिनान् इति प्राचः। क्वा ध्वंदसि। किधोप इति व्याख्याना
 त्कंदू। दिपगंतादपि। पपस्य यो नो शकनं शूरणुमि निया। लोकेन स्य च इति नु लोहिनादि सूत्रभाष्यरीत्या साधु। मंत्रे ह्ये। सूत्रे पंचम्य
 र्थप्रथमा। ह्येसेचने इत्यर्थं। पनराने मनुबोधने इत्युभयो ग्रहणं विदादिनामपि यया दर्शनान्। कौविधनये उपधनये उदानवचनमुन
 रा र्थं ब्रजयजोर्भावेकावुदानो यथा स्यादिति। प्रमनौ दानौ वचननीति पूर्वपदप्रचलित्वा र्थं च। लोडये इति। पूर्वपराचयि। अत्यकरामि
 नि। कर्मरुहं ध्वंदसीति नैरे। अट्टशोडिगुणः। उदाहरणेषु धनवसंबंधोऽप्युक्तः। सि पूर्वकुलं। अयं विकारण। पासि सीष्टा इत्यादौ
 सिपोष्यवधनादिनिषेधेन विहितविशेषणं। पि ध्वंदसत्त्वान्। नत्त च वत्स सार्वधनुकानुदानत्वं। वैतो नत्त सनौ वेति वर्तने नदादा

३

लोपोवेति। परस्मैपदेष्वितिषष्ट्यार्थेसप्तमीपरस्मैपदनिडामिकारांतानामित्यर्थः। पाननीति। पद्यगतौतिआट्। जिह्वायनरनि। ध्रं
दसिपरस्मैध्यामितिक्वाच्। अश्वायस्यादितियोगविभागेनात्वंअनेसपायेध्वावंनश्तिरदमेवजित्वाचरणंनामअन्येतउपमानादन्यत्रा
पिध्रंदसत्त्वादाचारेअयमाह। अपिशष्टाध्वानजिति। अपिशष्टदेवाहावपियोस्कभापदुनरं। अस्कन्नादित्यर्थः। अत्ययोबनिक्रम्यगम
नाव्यतिष्ठत्वादिणभावेणच। तच्चलच्चिदन्विषयावगाहनंकचिदौहृत्त्रियइत्यादिलिङिनि। तस्मस्रधतोर्गुणःनिसंङिनश्ति
सलोपःयासुदजतोपेयःमलोपःआहुणः। विकरणप्रकरणेवत्ययइत्येवसिद्धेवद्वयग्रहणंसर्वविधिव्यभिचारोर्ध्वनदादासामडि
नि। बहनयनिहानिआदनेश्तिवहुलंनस्यभावोवाहुलकंमनोशादित्वाहुर्दक्षिणयाइसत्रस्याउभावश्चसंदेत्वात्। उपग्रह
पदेनजादेणव्यंस्वार्थत्वरार्थत्वादितिनप्रतीतिनिमित्तत्वादेशोपुपग्रहणपदेनोच्यनइत्याशयेनाह। उपग्रहणइत्यादि। मधुनप्राप्तेति।
अमृताक्षीरयोर्वचिकोमधुशब्देनित्यकीवइतिभावः। विप्रयादिनि। युमिश्रयेणेनविप्रव। विशेषइति। अविअन्नजरायेत्यवग्रहः। अणि
आदायेनित्यान्तलक्षणपदकाराश्चिन्त्यायेनान्नफलानरामावाद्यव्ययफलंचित्से। लिट्याशिष्यउ। स्यागागमिवचिवदिशकिरुहिधवाप

धधर्

मडुविकरणःप्रायेणदृश्यते। बहुलंध्रंदसीति। अमयोऽतश्चइतिइतितीत्वंस्यात्तुगुणस्तुनाकित्वादितीभावः। नुमर्थोभावः। अव्ययकृतोभावः।
त्युक्तेःभावइत्येवासिद्धेनुमर्थग्रहणत्वाध्यावस्याभावस्यात्रग्रहणं। पृणधैइति। बाहुलकादगुणतत्वंपिवाधैइत्यादौयगभाववत्। स्वंचबाहु
लकेनैवपिवात्थादेशोकिलकार्येस्वोक्ततेकधैनूशब्धौनिनिप्रयोनस्यचचतुष्टयंव्यर्थमितिस्त्वयति। आहुवधैइति। देजसंप्रसारणेउव
डिरूपान्तेध्वित्वेतिवादेःस्वध्रतवैस्तवैइदअवगाहेइसत्रकेन। भाषि। भाषिवलक्षणेभावस्यलक्षणत्वेगम्यइत्यर्थः। आविजनिनोःआप्रस
वादित्यर्थः। इतिनृतीयः। रात्रेश्वाज। अजसादिध्विनिवक्तव्यःरात्रिरात्रिसहोषित्वा। अजसावितिकिं। यास्तारात्रयः। लोकेत्तिनि। असंहावि
षयेइत्यस्यर्थः। संहायांनुलोकेपिडीवंनप्रवृत्तौसज्ञाध्रंदसोरिसनुवर्तनान्। राशदिभ्यांविनिवन्तजाघुदानवगोरात्रिशष्टः। नित्यग्रहण
पिनि। आरंभसामर्थ्यान्त्रित्वासिद्धेरितिभावः। उन्नराथी। श्रुवश्चेत्यर्थः। संज्ञाप्रत्ययांनस्यभारिनिनस्यादत्तआह। उवडिति। गुगुल्वादि
नाध्रंदसिब्यस्येनस्त्रीत्वंपनयौलुविशेष्यालिंगः। शौनकादिभ्यश्चध्रंदसि। अस्यात्रलेखखोलेखकप्रमादान्। ध्रंदसिअभिधेयइतिना
त्यर्थान्। अतदशौनकायाशिद्धेनित्यस्यपदाहरणमाकरो। वधूमिति। वधूमिति। वधीनुनुवधैराणादिकेष्टानिवोध्यवधिकाः। पश्यति

५

[illegible]

४५०

[illegible]

हृतः नलोपानापैतैः दीर्घश्चिन्ति। इयो भयस्य दविषयमिदं धंदसिच। चाह। अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेन ननु प्र। स्यात्स्यास्ति मंगलमस्या अ
स्तीत्यर्थः। मघधनमस्या। स्थास्ति मघवा। उमनसं वधिनीत्यर्थ उह। उहनी निवमनुपोरुदाहरणे। तयोरिति व्याचष्टे। इदं न दोरिति। अनंतय
योगेषु। कथेति। कुतो दतोः केन प्रकरणवेत्यर्थः। तु धंदसि। अजादी गुणवचनादेवेति नियमवाधेन प्रक्षत्यं नराभ्यानुदात्तात्त्रमत्र
क्रियते न त्वत्पूर्वविधिस्तेनोपाधिसं करोन। करिष्ट इति। कर्तृशब्दात् नृनं तादिष्टनिती कर्मणि द्वितीयो अतिशय रूपेष्टानर्थस्य विरोध ए
त्वा नृनं तत्पराक्तेः नृनं हृत्पूर्वोक्तिरनुत्पन्नानेन न हृत्त्र नृजं ना प्रक्षानिक कत्वेपि न पृष्टी निपरास्ते। दोषी शदेशि प्रत्ययविधावि
निवचना इत्याह इति पुंवत्वेन दोषशब्दात्स्यपेनुरिष्टे मेयः। चिन्ति त्वोपः। ततः प्राकृत्यत्वं नृनं। असि हत्वा नृ। प्रयत्नपूर्व। इमशब्द
इमासमासनार्थं प्रक्षत्यं नरा। प्रतरं मिति प्रकर्षनरपृ। प्रकृष्टनर इत्यर्थः। उदित्विमिचपृका चात्प्रत्ययवादित्यत्र स्पग्रहणं भाव इति। स्त्रि
यं न्य इत्यादौ यस्मिन्नि लोपोन। स्वार्थे इति। प्राशस्त्रविशिष्टे स्वार्थे इत्यर्थः। सस्तौ प्रशसायामित्यनस्तदनुवृत्तेः। आसनं। ब्रह्मणः सामदे
वस्य धंदोऽसि निविग्रहः। बहुप्रजा इति। बहुव्रीहि। इति पंचमः। धंदसि वेनी नि। लिटि धनो रिति सूत्रे भाष्यस्यष्टमे नृ। तज्वादीनां मि

स्त्रापि धंदसी निवक्तव्यमिति। भाष्यं। नृज्वादीनां। धंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् नमहानपि इत्यपि माडव इति। आडः पूर्वतिङ्गयने
लटि आत्मनोपदेशेनैकवचने बहुधंदसी निरायो लुकि संप्रसारणे उवडः न च भवति क्यामि मरुतः। शिवानि नि। रेवानी। ते रपो रस्य सं
प्रसारणे इकारेण पूर्व रूपै आहुणे धंदसी इति वत्तं तत्र विहि विशेषणं श्रयणात्। चापको। चायने धंदसी बहुलं कीत्तादेशः। स्पष्ट
र्वदी नि। अपहर्बस्यस्यर्थः संप्रसारणमकारलोपे बहुलदसी निड भावः। षपदे। अपे निस्पृहीयामिति। प्रकारं नर मनोरमायां। विधुसी नि।
संप्रसारणकारलोपो निपात्तेन इति शेषः। आनचुरानद्वीरिति भाषायां। यसी नि। अस्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात्। यासः
सेधत्वे चोपश्रुति भाषायां। शास्त्रिनि। अस्यासस्य संप्रसारणं निपातनात्। नत्याजे निभाषायां। निष्ठायां मिति। आधेश्रभावात्सेहस्वो
निपातनात्। बहुवृत्तित्वात्पुत्राभावो यत्र इह स्व एव। सोमादयत्राक्वाचिदेकस्मिन्पि आभावः। यदि श्रुतो नुदो तेने सादौ श्रया इति बहु
तत्त्वमिव विहितं सौमेनु बहुत्वपूर्वेति भाष्ये स्पष्टं। निष्ठायां नत्वाभावश्च निपातनात्। चरवादे नि। व्यस्येन परस्मैपदं। आत्वस्याने पितिक
त्वेनैहिवचने चोपश्रुति भाषायां। दसेवर्णानां। चरवादे नि। क्वाचित्कोपपाठः। इदं पदमंजयां स्पष्टम्। धसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादि

६
नाम ३

चसशष्ठापिविदेप्रयोगः। वाराहिति। वाराहस्यविकारस्त्यजंताडीशु। द्विवचनेश्वरसवर्णदीर्घः। उपानदोविशेष्यः। मानुष्यरीति। ऊ
स्तिपूर्वसवर्णदीर्घः। शम्भवेतिपूर्ववत्ताभावेविकल्पविधनसामर्थ्यात्पूर्वसवर्णदीर्घः। नपोस्त्रविषयेविशेषाभावानुपानेति। यानि
तेत्यर्थः। तेलोपिप्रत्ययलक्षणेननुमितसर्वस्थानेचेनिसवर्णदीर्घेनलोपः। त्वाप्रमनिनिन्वाओघनिनिचविग्रहः। इदयादिनि। अकारपादे
शः प्रहस्यंतः। अतीतिवर्तने। प्रहसास्त्वभावेनविकारमायापघनश्चिथावन्। अवधाद। अयमिति। इदमसौ अवनेलोदि अवन्तु। अपो
इत्यादिनिन्वुप्रविभक्तिकानिपृथक्कदानिअनुकरणानि। आपोजुषाणोवृष्मोवपष्टिइत्येतेशष्ठाअंविक्शष्ठात्पूर्वोअंवेवालेइत्येतांचय
जुषिस्थितावन्तिप्रहस्यंत्यर्थः। अंविक्पूर्वेइतिचास्मादेवनिपातनात्यंभीसमासः। आपोइतिऊसंनत। जुषाणोइति। त्वनं वृष्मोइति
रासंनं। वपिष्टेइतिषनंइतरेसंबुध्येने। अंवेआवालेविक्इतियजुष्यवमेवपणने। अस्मादेव। अंवेइत्येनद्विषयमिदं। अंगशब्देइति॥
विद्यमानइतिशेषः। तदादौचिनिषष्टीनस्युरुषः सूत्रेइतिशष्ठास्तनधृष्टसमानार्थः। कुपपरइतिबहुव्रीहिः धकारेकारउच्चारणार्थः
अधुदांतइति। अनेद्रायेत्यत्रनिपातनादिनिभावः अडानुविभक्त्यर्थवृत्तेराडोत्रग्रहणमितिहरदन्तः। प्रहृतिभावइति। नमात्रमित्स

४५२

र्थः। ननुहत्त्वोपि। इषस्यइति। इषसभावुरित्यर्थः। अभयनिदेशेपंचमीनिर्देशोवलीयानित्याह। चंडशब्देति। विषयदेवयोरिति। इदं सर्वनाम्नो
पुपलक्षणात्तदाह। विश्वाचीति। विश्वंसवतीतिविग्रहः बहुलग्रहणादन्यत्रापिकेचिन्। तेनकशीचीतिशः। सधस्यमिति। सहनिष्टतीत्यर्थः
पश्चिचध्दः। विमापपुरुषेइत्येते। विभाष्येतिवर्तनेचानका। साटयैह्योश्चेति। अस्या। आचार्यस्य। पृत्या। स्थितइतिशेषः सउकारः जि
ह्वापूलनानुस्थानेयोडं जिह्वापूलं नालुस्थानिपोडं जिह्वापूलं नालुचोचार्यआहस्यानंडकारस्यनुवेदमित्रस्तुपक्रमानुसपूर्वासर
ह्यपमध्यगः ऊष्माणसंपुक्तः उष्मयोगजातइत्यर्थः। यहासपूर्वलोकोरुहकारेणध्माणासंपुक्तहकारनामापघनेनोस्याचार्यस्यमनेनमका
राहकारतायानीत्यर्थः। ध्दसिच। अष्टनइतिदीर्घइतिचानुवर्तने। फलिनामाहानत्वस्यादिनि। नलोपेष्ठनेधकाराकरस्यदीर्घः। स
चनु। अष्टानंदीर्घापादेशस्योतिनस्वस्यमिथामित्यनेनः इकः श्रुचि। स्रचीतिअनेषामपिशितिसूत्रेमैत्रेइतिनिवृत्तमितिहरदन्तोक्तेर्मत्र
इत्यस्यानुवृत्तिरेवपुक्ता। घचोतः। घचनिडं नस्यातो दीर्घः। घचइतिकिंअश्वाभवन्वाजिनः। धृत्तणामितिहरदन्तिसूत्रनस्यो
त्त्रानुवृत्तिस्त्वपुक्तेतिभावः। पृष्टस्यचइति। दीर्घश्चुनोपस्थितस्याचइत्यस्यपृष्टस्येतिविशेषणउपधयाइतिचअतएवपुलिंगा

७

मा३

विरोधः। न निनेति। जनयितेत्यर्थः। न चरुपंशमिताया यज्ञाविषये प्रयोगे श्रुतौ लोपो निपात्येने सत्रे प्रथमैकवचनमविवर्धितं शमि
 तारोषदत्र सुष्ठु न शमित्यश्ववै नंशमित्रमित्यस्य दिदमविपुमेति। युमिश्रणे विपुत्यविधुपेत्यर्थः। आनडिति। नरोरुपा। आवरीति। अ
 जोसुडिपत्रेयसेति चेत्तु करुपं। अमाडयोगेपीति। अपिशष्टोमाडयोगेपि नुपरत्वा र्भावे चनेन जादित्वादा लोपो न प्राप्नो नित्यन आह।
 रभावस्येति। न चैवं भावे चनेन सैवेत् प्राप्नोति न चरे भावो व्यर्थः। कादिषु निचमुचरितार्थत्वादन आह। त्रेति। ननु लात्सुणिकत्वात् सरे भा
 वः पुनरन आदानदर्थे चेति द्विवचनात्परिभाषोया अचुतिरिति भावः। कु। नीति। अजादावित्यर्थः। विनिर्लिरेति। विनेतिरित्यर्थः। लोपो वे
 क्षनसामर्थ्यात् स्यात्सिद्धत्वेपेताभ्यासलोपो न। पश्चिमेति। विटमसु इदयेति मित्यर्थः। शुश्रूणु। पश्यासे धिस्वाध्वं दसि। शुधीहवमिति। अ
 न्येषामपीति दीर्घः। पृथालनादौ। उरुणामिति। नश्चक्षुःस्थोपुरुषस्य इति एतत्प्राणधीत्यत्र धीभावविधानसामर्थ्यादनश्चेन्नित्युक्त
 तोमत्रवस्येन शब्दबहुलं ध्वं दसि नित्युक्तं अडित इति हे वि शेषणं ध्वं दसि पक्षे पित्वा दडितं। शपो लुगीति। बहुलं ध्वं दसीति। आडिति
 रासंज्ञा। तन्मासमंजादित्वा डो मत्रापि लोपदर्शनादाडित्यर्थः अत्राश्वनुत्तरेणोदेरित्यर्थः। अत्र नववास्त्याः। अत्रुवास्तुशब्दो भवार्थेपि नि

४५३

सुपा४

पाणदेशे निपात्यते। वास्तोराणि च। इति षष्ठः। पक्षे इति। सवी वि धनां ध्वं दसि वैकल्पिकत्वात्। दुष्टे इति। इत्यानूनलोपे कटि जने
 गुणे। अरश्मिति। इति त्वादः। देवेभिरिति। अतो न भवति क्वचिदनतोपि भवति। न घेरिति। त्कापि। अपिनात्यवपि। उद्यसनात्
 जुहोतीति। सुपासुं। सुपास्यानेरने आदेशा इत्यर्थः। यथा इति। असः स्थाने सु। ध्वं दसत्वात् न वादेशः उकारोच्चारणमर्थेन भौतपूर्वीकानेकावत्वे
 न वा। व्यत्ययो बहुलमित्यस्यायं प्रपञ्चः। सुलुप इत्याद्येवं। पूर्वसवर्ण इति। अन्तर्यादीकारस्तनः सवर्ण दीर्घः। परमेवोमनित्यत्र पूर्वसवर्ण
 दकारेण डीति निषेधात् लोपाभावे संयोगानलोपेन सिद्धवपि संयोगानलोपस्यासिद्धत्वाद्भुगेवेति बोध्यं। यत्सुच्यं नित्यादौ पन इति स्थिते
 र्वसवर्णदकारस्मिन्नापत्तिरिति नदर्थमेकालमाधर्थं च लुगावश्यक इति दिक्। यमिति प्राप्ते इति। अमभ्यान्वीभक्ता विनिरुत्त्वनिषेधः आड
 नृनीपैकवचनस्यामृग्यमिति। शारवांतरे अघुदानपाठादिदमेवेति भाष्यस्वरसः। न च वस्येन डीपुस्तित्वादिनि। भस्यापि मवचनमनुत्वा
 रनिबल्यर्थस्यादिति भावः। वधीमनिहने लुडिवक्षदेराः। सिच इति योमोमशनस्यास्ति सिच इतीरासि जलोपः सवर्ण दीर्घत्वं लोपस्त आ
 त्मेनेपदेषु विद्यमाननकारस्य लोपस्या। अदुष्टेति। दुष्टे लुगास्मानो बहुलं ध्वं दसीति रुचनलोपे ह्योरकारयोः पररुपां ध्वं दसत्वादेव रुचि

स३

खनान्प्रवात्सानमादनेकुरुते। धंदसिद्धिनुविधानतः दाह। मधमपुरुषोति। अणुनादिनि। धिचिठनोरोवोरचेसुप्रत्ययः। वस्याकरोतो
 लोपः शृणोतेतिपित्वेनाडित्ताणुः। अतएवदधनेनेत्यत्राभ्यस्तयोरित्यालोपोन। थादेशानस्यैवआदेशाः यतोत्स्यन्यात्वा। यत्संख्याका
 इती। यनिनेति। सुषामादित्वात्त्वं। प्रमसीसि। श्मराज्जाडः पूर्वस्वरूपंयनागमेकरोविहितः। आज्जा। असुकिठनेऽसः सकारस्यश्रवणं
 असुकसस्यविसर्गः उभयासइत्यादौपरत्वादसुकिसलति। न्निनायेनपुनः शीन। श्रीग्रामण्योरिति। पंचम्ययेपष्टी। इदंवर्यंश्रीणानित्यस्य
 वामीतिनदीत्वात्तद्धिधंदस्यापाघरुपाभावान्। सूत्रग्रामणीनामित्यस्यपिसमाहारहंक्षेत्रमेकरोषेसि। धंदसीनितुगोपदानाइतिनित्
 नेऽकृपादस्यैवग्रहणार्थमावश्यकंऋक्सासंतेर्नमानागीराद्यात्परस्य। मोनुडितितदर्थः धंदस्मविदीयत्रविहितस्ततोवत्रापिदृश्यते।
 अस्यानिस्थानुत्तत्वात्तत्वेतादिअनोनुडितिमनुषोनुडिअनुडोनस्यलोपः। इवहि। अस्यादीनापीकारउदानोद्विचनेधंदसि। अपरित्
 ताइति। वहुलवचननिदेशेधंदसिजदंतस्यैवप्रयोगदर्शनान्। उताभिनेउदास्थाइतिपूर्वसवर्णः। माभूदिनिउडितिशेषः। सूत्रेऽतिप्रकारे
 तेनकचिदीकारोपि। वितमन्मानीवरुणइतिवृत्तिः। संनिशः। सनिमित्यस्यधंदसत्त्वादानुपूर्वाश्रविधिबाधंदस्यैवनेकलिपाननापा

वकांइति। पुनंतिपावयंतिवेत्यर्थः। धोचोपो। धुसंक्रिकानांलोपिपरतौचोपोवा। दधनेर्ददानेश्वलोपेऽतिप्र। इतश्चलोपः परस्मैपदेचिनिका
 रलोपः। लोपेष्वाडाभयेनदधादित्यस्यापिसिद्धौवाग्रहणस्येष्टार्थः। जसादिचित्तादिशष्टः प्रकारेतेनसर्वेदविअपेअवेत्तादिसिद्धानामत्यस्य
 सादि। जुजोषादिसुदाहरणंअपुत्रादीनामिति। आदिग्रहणस्यप्रयोजनान्तरमृग्यमितिहरदतः यजुर्वेदस्ये। यजुर्वेदीयकठशास्त्रास्येकबेतु
 दाहरणस्यप्रयोजनान्तरमृग्यमितिहरदतः। विभाषा। जदानेहिवास्यात्किदात्तेनिपाठ्यादसत्त्वादीत्वाभाववसुधिनमिति। कर्मधास्य
 तीहरदतः। धृडः राध्यः श्ररभ्यासस्यदीर्घः परस्मैपदचनिपातने। धारयनोनुक्षुणिलुगभासदीर्घत्वात्तानिअंसयोः शुणिलुगगागमः। धृड
 स्तुश्रुहकारस्येपदानि। यद्वाधृडोयडः लुकिरुगभावमात्रमाघेतन्निपातनप्राप्तुरुगभावस्यबाधदर्शनीत्यत्ररुग्निपातनं। दधधीत्यत्रनु
 यडः लुक्सेहेनकिचिन्निपातंकिनुश्चोवव। यडलुगंतस्येति। लोटीनिशेषः। नेनभाषायामिति। लोडरिति। केवबोभवीभोतीति। यशोव
 नि। पेक्षइत्। संप्रवसेति। संप्रवत्त्वमनंत्र। आसनिष्यदिदिनिदर्शनादिनि। वृत्ति। कारोतेयडलुगंतस्येति। शतरा। निशेषः। रिक्कुरुपिकोचे
 निसिहः निगामश्चेति। चादडभावः। विभनेरिति। यडलुगंतस्यशतरा। निशेषः। धुनेरिति। यडलुगंताधत्तरीनिशेषः। ॥ नरिचनइति।

६

जसंतेनाभस्तादियनिनमामृतेत्तत्रवृधभाभावोपि धांदसत्तात्। इतिशस्त्रं प्रकराणामनेषामपिसंग्रहार्थः। सूत्रेवसापिदाघत्यादि
 धेवपाठिन्युक्तं। इकारदिभिः श्वावितिशेषः नचभवतिदसतीत्येववृथारिति। इतिसप्रमः प्रसमु। समाहारदंष्टः अनित्यत्वात्तत्समा
 सांताः। धस्यति। नरप्रमियो रित्यर्थः निसन्ननि। पृथोशष्टपराणं दंष्ट्रनिषनेसदिप्रनेरितिपत्वा। अवोरहणेश्रुवश्चमारुवारफेवामहा
 व्याहृतेति किं। श्रुवोविश्वेषुवचनेषु। भवतेश्चंदसितुड लउ लिट इतिवर्तमाने लुड सिप्रशप। अगुणश्चंद्रांसः तनप्रवादभावः। ओ
 म। अभ्यादोनमारिभः। तत्रवर्तमानस्यसर्थ इतिवृत्तिः। नसुब्राह्मण्योपित्यत्र ओभत्यादानजनोदानत्वेनभवतिनस्यायइकर्मविषयत्वादि
 निवदनप्रारंभेपनेनपुनमाह। अनएवशुद्धप्रणवजपेपितेपुनमेवजयंनि। अभ्यादानपदेनायइकर्मोच्यतेइतितदाशयंवल्यंती
 । पुनश्चक्रताजचशुपस्थितेचः पुनः मकारस्त्वर्धमात्रस्यध्वचतुर्थमात्रोयं। येयइकर्मणि। यजे किं। स्वाध्यायकालेमानेभू। येयजा
 महइत्यत्रैवायं पुनश्च्यते। नेनपदं। येदेवासौदिवेकादशस्येति। पित्र्यायेस्वस्वध्यायत्रापिभवति। पुनस्याननापन्नत्वानस्याप्रण
 वष्टे। इस्थानिकंस्त्रिमात्रजोकार ओंकारोवाप्रणवइतिभाष्यादौसंष्टं। इदंवाथर्वणप्राजिशरवापिसंष्टं। इतिनुप्रातिगारव्याक्तादि

४५५

स्थानकत्वानुवाद। हलंतेइति। तदभवेदित्यनुवृत्तानदंतस्येवस्यात्। व्यभिचारीभावादिप्रणवः पुनस्त्वेननविशेष्यते। येनाच्यरिभाषा
 प्रवृत्त्यादोषः स्यात् इतिभावः। याज्यामंत्रा इति। याज्यानुवाक्याकांडुमिति समासरव्यानप्रकरणस्या इत्यर्थः। अंतः किमिति। पर्यंतग्रह
 णंटेरित्यस्यनिरुद्धस्यनदश्रुत्यपस्थितेनाचारनेविशेष्यतेनतायापृवयाज्यायाः स्यान्। इतिविशेषणंत्वेत्वनर्थकंठेरनत्वव्यभिचारादिनि
 प्रप्रः। ब्रूहिश्रौ। ब्रूहिस्थानापत्योपिप्रायामनुस्वधेतिप्रैपेपिपुनोभवति। श्वंश्रौषट्स्थानापत्नेजुस्त्वधेतिप्रत्याश्रवणेपिभवति।
 प्रववोपडिनिवोषट्वाषट्वाकादित्येवविधिसर्ववषट्काराणामुपलक्षणमितिहरदत्त। आवहदेवान्यजमानेसादोनपुन। धंदसिस
 सबविधीनांवेयाकलिकत्वात्। तस्यादिनि। आदिभूतादित्यर्थः। ओइश्वाइवयतआ ३ आ ३ वयेत्पुनयोखायंनिह। आतीहरेनि। पुनमा
 त्रस्यैकलिकत्वासिद्धम्। ओं ३ स्व ३ ध्वेनिप्रत्याश्रानरेणतत्स्थानापन्नत्वाइवत्वेव। एष्टप्रतिप्रमोनरं। निगृह्येतिस्ववर्तं। वादिनं
 स्वपतात्प्रत्यावेत्यर्थः। अनुयोगः पस्मादस्मोप्राच्यावितस्तस्यपक्षस्येनप्रकाशनं। पूर्वत्वंनिरुपपन्निकमतोवेति। आग्नेडितेनाप्रवते।
 उदाहरणेवाकादेशमंत्रिनस्येतिद्वित्वंवाक्यस्यटेरित्याधिकारेपत्रानंत्यस्यभवतिवाक्यादौसत्रिनस्येतिद्वित्वंवाक्यस्यटेरित्याधिकारे

पत्रानसम्भवनिवाक्यदेवपदसम्भर्त्तनेद्वित्वविधानात्। उपलक्षणमिति। तत्रैकैकस्येति नुरसापयत्वाभः। अंगयुक्तं। आकांक्षातीत्या
 कांक्षं पंचाधा च। इदानीमिति। कूजनफलमिदानीमेवज्ञास्यतीत्यर्थः। अंगशब्दो मर्पे प्रत्युदाहरणे त्वन्वये। अंगदेवदत्तेत्येकवाक्यं। प्रनञ्च
 मिष्यविदसीत्येतदपहृते। विचार्य। कोटिशब्दस्मृतिकस्मृकज्ञानविचारः। तादृशज्ञानविषयो भूतो विचार्यमाणः। इदनु विचार्यमाणार्थ
 विषयत्वादाकांक्षानिविचार्यमाणानि। एहाइइ। एदे शब्दस्य पुनर्विकारः। पूर्वनु। पूर्वमेवेत्यर्थः। उदाहरणे नुराष्टोवेतिके प्रितिपतिश्रवण
 मध्युगतसमासः। तृतीयेत्यहणेनाभिप्रतीति अवयवीभावः। केमणोदाहरणानि। अनुदानं प्र। प्रश्रवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते प्रश्रानः। दूराहता
 दिक्षिति। प्रश्रानरभिपूज्योर्षः। पुनः सोदनुदानो भवतीत्यर्थः। इतिभावः। नत्राभिपूजिते दूररुते चेति इतरत्रनासस्यापिश्रारव्यानयो
 रिति। आघोदाहरणे अंगमः पूर्वनि ३। ग्रामा। नि स्यादि। रेष्टनुदान इति। अंगमस्यादावनं सस्यापीतिः। पुनः। पुन इति। सच पूर्वभागस्य उक्त
 रस्यनुदानाविदुतो भवनः। अभिचिरेवेति। अयं चिदिदिति लब्धे चिधृष्टः। अग्निर्माणवक इति। अग्निरिवमाणवको दीपनेत्यर्थः। यद्यप्य
 न्येषामप्युपमानार्थनामिवादीनां नामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिधृष्टस्याप्यस्ति इति स्यादेव पुनः प्रयोगानावानुनेतिभावः। च पुनस्तमुच्चापार्थः।

प्रदेवज्ञापयति पूर्वसूत्रे गुणमात्रविधीयन इति बोध्यं। उपरिस्व। अनेन विचार्यमाणानामिति विहितं पुनस्यानुदानत्वात् मात्रविधीयन इति
 हरदत्तः। उपारीत्यादेः छनं दर्शयति। अधः स्तिदिनि। स्वरितमा। उदाहरणे वाक्यादेशमंत्रितयेति द्वित्वं। अपपपि पुनौ वैकल्पिकः। हिताशी।
 हिता आचारे ध्वंघना। एष्टप्रार्थनमाशी प्रेषः प्रेषणं उदाहरणेषु पूर्वनि उक्तकारमाकांक्षति। अनंत्यस्यापि। आघोदानोदाहरणे भोपिश्रुताइइ
 निरोधः। नत्रां सस्यनुदानं प्रश्रानाभिपूजितयोरिति अनुदानोपि पक्षेऽपि इति नृतिः। यत्रापि तत्र विकल्पो न श्रुतस्तथाप्यपिश्रुतां सस्या
 पिज्ञेन स्वारितपुनविधानात् साहचर्यत्वेन। आख्यानं। प्रश्रोस्योतरं निदवयवाविनि। वचनसामर्थ्याद्वैकदेशयोरिह ग्रहणं। उदाहरा
 एदूराहने गुरोरनृत्त इति पुनः। चनुमात्राविनि। पूर्वोर्मात्रावर्णस्य मात्रावर्णयो रिति उत्तरखंडस्य विमात्रत्वे चनुमात्रेनेतिभावः। अच
 नुवर्मासि स्याच्चयपिनेन प्रसङ्गेति कायेने सादौऽमुदादीति धर्तीति बोध्यं। यज्यांते धेवेति अनेनास्पृश्यागपरिगणनत्वं दर्शयति। पूर्वार्हस्य
 आदिति धेदः। अत्राकारं पुनः सप्रश्रानेनुदानः स्वरितो वा शोपेष्टदत्त इति बोध्यम्। इदुतोष्टेरुदात्तस्य धिकारादुदात्तावेव। आख्यानादुदात्त
 यद्वहणं पुननेदुध्याचसंबध्यते। पुनपदं च ननु श्वानप्रहणेन संबध्यतेनेनेदुध्यामिति बोध्यं। अदूराह्न इति नवक्तव्यमिति। परिगणनसत्त्वेने

वसिष्ठत्वादिनिभावः इदं च वदन्तु रोधेन केचित्परिगणनेपदिकार्यमिव अत्र दूराद् न पदं संवोधनमात्रोपलक्षणं। किं नु यथा श्रुतमेवेति दूरा
दादाकानसंवोधनविशिष्टाभिप्रेक्षितार्थस्वागधमामणवकाग्रिश्चने इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति न परिगणनेन प्रत्याख्यानमुक्तमद्राद्रुन इति न वक्त
व्यमित्युक्ता। भाष्यान्तर्ध्वत्वाभादित्यहुः। गौ ३ रिति। सावर्षिपदं नमिति पक्षे वा को न ताभावाच्च दोषः पदराष्ट्रेन वाक्यमप्युच्यते इति बोध्यं। आमे
त्रिनेधं दसीनि। अत्राप्ते सुप्रविकारे इदं। दूरादाह्वानसत्वात् परिगणनाच्चात्रानि। पुनस्तु पुनरेव न इति प्राणेत्येवा नेन वाक्यं न पत्यस्यैव पुन इत्य
त्र नुनमानं। नर्यापि। तयोः पूर्वसूत्राभाविहितयोरिदं नोदस्यते न सूत्ररीत्या ध्वं दसत्वा दोषः। आकारस्यापरा इति। दीर्घदिपीरुत्वात् र्वच
ति। सर्वविकल्पापानां ध्वं दसि व्यवस्थितया प्रकृतसूत्रत्वागेमहे जायवसूत्रारं भेतु व्यस्यः शरीरणी कर्तव्य इति मदानुल्लेख इति भावः। नुध
मोरमुनः। स्तं बोधस्यासौ र्वनवानुदकत्ववः स्वतवसां ध्वं दसीनि नुम्। ध्वं दसि वा व्यवस्थितविकल्पेनैव सिद्धे सौ तौ दिस्यष्टार्थः। र्वमुन
सूत्राण्यपि। करिति। हजो लुडमंत्रेयसंतिवेत्तुक। नोपि गुणः। तियो हलकादिलोपः बहुलध्वं दसीत्युभावः। करदिनि। हज इव लुडकम
दृशति चोड। करतीति लव्यसयेन राप्। क्षधीति हजो लोटसेहिः बहुलध्वं दसीति रायो लुक् ध्वं दसत्वादि कारणाभावोवा। शृणुष्टकत्वं

इति दीर्घः। हनमिति। हज्जक्तसस्यादिनि। यत्तस्यापुपलक्षणे अतएवादिनिप्रतिषेधः यत्र नुशंवः करदिसादौ सत्वं न दृश्यते नत्र ध्वं दसत्वात्
त्वाभावो बोध्यः। पंचम्यापः अध्वे इति परे विशेषणं दिवस्यरीति। दिवउपरीत्यर्थः व्यसयेन दृष्टीस्थाने पंचमी। पयेज्ज इति। अत्रः परिसर्वतोभा
वो। पातौ चानचभवति। परीपदः पातुपातावाती लोडेन पातु इत्यनुकरणं। षष्ठे इति किं। मनुः पुत्रेभ्यो दापमिति। इजाया इति षष्ठ्यं नानुकर
रणं। यनीत्याधनुवर्तने। निसस्तपता। अस्य लोकवेदसाधारणत्वादत्रोपन्यासश्चित्ताः उदाहरणे स हनप्रमित्यर्थः। पुषाना। हस्त्वानादवि
त्तनस्तादाविनि। वर्तनेन च पुष्पदो विशेषणं नेन रयारव्यभिचारान्। ननु स इति सांज्ञानुकरणं न्यरस्य सुप्तकारस्य नुमविसर्जनीयेति
पत्वं पूर्वस्य दृत्वं सूत्रे। तादाविनि विशेषणं नुपुष्पदादेशानां ग्रहणं नदाहत्वमित्यादि। यजुष्ये। यजुर्विषये इत्यर्थः स्तुनस्तोपूकेणमिति
वर्तने। प्रपंचायीमिति। पूर्वपदपूर्वपदमितिसामान्येन नत्राश्रीयते ननु सामान्यसावयपूनेति वा कोपितेनैव सिद्धपत्त्वमिति भावः। पूर्वपद
न्। ध्वं दसीनि वर्तने। र्वेयामिति च। पूर्वपदमात्रस्य ग्रहणं ध्वं दसीनि वर्तने। अभीष्टा इति। इकः सुनीति दीर्घत्वं। नश्च धनुरेकस्यापु
रुषभ्य इति शात्वं। सत्रोरनेनः। अजननकारानसनोनेनेति कुभ्यां परस्य सस्य ध्वं दसि। गोप्रा इति। हनसनति विट् विट् च नोरित्यात्वं। गो

सनीरिति। ध्वंसवनसनरहिमयामि। तीनप्रत्ययः पूर्वपदादित्येवसिद्धेनियमार्थमितिभावः। केचिद्गोसनेः सवनादिपाठसिद्धिपंगोस्तन्यसि
 सानपिपतीनिपमफलं वदन्ति यद्यप्याण्येनः सूत्रे उपान्नः तथाप्याण्येनस्यप्रतिषेधवचने फलाभावात्तदप्येता र्थत्वं विनापनेस्त्रोतिरापोरेवेतिनियमा
 त्सिसनिपतीत्यादौपलाभात्प्रेरिततदाशयसिसनिपनेरप्रत्ययसिन्यसनोरिति नियमफलमित्यन्योऽत्रसनपत्तभूतोनेनिस्त्रोतिरापोरेवेतिनियमावि
 योपो। एवंचसामर्थ्याभावात्। एवंनस्यानियमाभावात्। सिषाणपिपतीत्यादौपत्तंभवत्येवसामर्थ्यापूर्वपदाभावेपिनियमप्रवृत्तिरिति तदावसर्वचदेना
 प्यस्यष्टसंज्ञे। ध्वंससिनिवर्तनेचकारोक्तसमुच्चायार्थेऽसारायेनाह०। चादिनिर्कृतिराशस्यसंहितायांनद्विद्वन्निर्दीर्घपत्तंचनमयंत्रसंहिता
 यिक्यरान्। अवग्रहेनूतिसाहमित्येवध्वंससाहसइतिविवृतिराशस्यज्येष्ठांमत्रीनिर्दीर्घइतिप्रनोरप्रानियवि। एवंपरस्यसुनोत्यादेःशास्याऽन्यवा
 येपत्तंवाप्रकरणप्राप्तस्यपत्तस्यविकल्पअन्यस्तोष्टादितिउनाद्विद्वत्किमितिद्विध्वंसपूर्वपदादितिवर्तनेअवग्रहविषयककारांनपूर्वपदा
 दुनरस्यअयप्रविषयत्वंवावयदयोपत्तं। संहिताकालोपत्तंपदकालेचावग्रहात्अतएवपदपाठेपत्तंनप्रयुजनेनस्वधधनुस्यानिमि
 नादुरुशशान्मुशश्चपरस्परनसूशशशासयास्थानस्यणोभवनिधतौनिष्ठतीतिधनुस्यपुश्निद्वतपत्तसुनोनुकरणेननष्टेषुनस्तत्र

ननसिनिनासिकादेशस्यस्मदादेशस्यचसामान्येनग्रहणंनत्रप्रक्षनसूत्रेसमदादेशावकार्यनस्यैवधनुस्यात्परत्वंसमवायपसर्गादिनान्याइत्युत
 रसूत्रेनुभयोकार्यत्वमिदंरदनउनरसूत्रेनसूत्रग्रहणजवृत्तंफुलंभाथेनोत्तरस्थानेवदुलग्रहणक्षनत्वेननेवसर्वानिष्टवारणादित्यन्योरस्ताणंश्चिर
 क्षेतिलोडमध्यमपदेषकवचनपचोयस्तिडइतिदीर्घः। एवंदानकर्मणउशिष्यनेशिच्छाणंश्चिउदअधिकंअभीषणइतिउकःसुजीनिर्दीर्घइति
 शिवं॥ इत्यष्टमं॥ ॥ शनिश्रीशिवभट्टसुनसनिगर्भजनागोजीभट्टविरचितेसिद्धान्तकौमुद्व्याख्यानेलघुशब्दशेखरेवैदिकप्रक्रियासमासा॥
 शुभमस्तु॥ ॥ साधारणप्रक्षनिप्रत्ययसमासनिडंनविषयकनपापंचभिःप्रकरणैरुदात्तादिस्वरान्त्युत्तिपादपिपःसाधारणंस्वरास्ता
 वादाहअवृत्तमिति। एकवर्जमिति। द्वितीयांवेनिणमुलाननुतत्रत्तरायामित्यर्थकपरीप्सायामित्यनुवर्तनइतिचेत्। इहाप्यस्तिपरीप्सातथा
 द्विपत्रोतोदात्तादिविधीयतेनत्रनत्समकालपेवशिष्टमनुदानंकर्तव्यंननुविलंबितमिति। त्वनच्चणमुलविधायकेपदमंजारी। स्पष्ट
 यप्रापरीसापामिनिप्रापिकंएतच्चत्रैवपदमंजयांस्पष्टपरिभाषयमिनिनाधिकारःअस्वरितत्वान्। एकवर्जमित्यास्पवपव्यापितेअननसूत्र
 विधेयानांवचनसामर्थ्यादेवनिपाताप्रवृत्तेकिंचावृत्तश्चासमानादेशापिनओचोदानइत्याद्यसंग्रहापतेः। नापिविधिः। नपासनिकएका

वर्जनीयश्चिन्तितज्ञाने. एवं च विनिगमनाविरहाशास्त्रविहितोदानस्वरितकामोसर्वेषामेव। वर्तमानान्नोऽन्तर्मलकोनइत्यादावुदानचनुष्टपंश्च
 पेन। नत्रहिडोषप्रत्ययस्वरेणोदानः। गनिकारकेनित्स्वरः दीर्घकारानुषन्नाष्टवजेशनिर्ध्वपदानुदानत्वं। अन्त्यात्पूर्ववद्वत्तश्चिन्तितकाराकारा
 स्योदानत्वमिति विरोधाभावाद्युपपद्यते चनुष्टपंस्यात्। अस्मत्पकाराकारावकाशः स्यादिति भावः परिभाषायां लिंगमाह. स्वरविधीनि। सूत्रे
 पुदानसर्वेअर्शआघजंतः पदपदसामानाधिकरणान् अनुदानस्यविधीयमानत्वान्नित्स्वरितोदानः स्वरितोवावर्ज्यतइति न द्विधावेवास्यापस्था
 नइत्याह। यस्मिन्देशेति अत्रपदत्वेनाविनांतरंगत्वात्पूर्वमेवस्वप्रवृत्तिः। पदग्रहणंनुपरिमाणार्थं। अनएवधनोरित्वादीनदोषः तन्मावर्त्या
 नुपदसमुदायकैः। यस्यपदत्वंभावितस्यैवैकवर्ज्यमनुदानमित्यर्थः। स्पष्टं चेदं विकाराधिकारेनुदानादेश्वेनिसूत्रेभाष्यकैयटयोः नमक
 मिनि एकग्रहणंविधीयमानोपलक्षणा। एवं च नयेचानइत्याहो— दीनांवर्तनसि। ६६ः। इन्द्राहस्पतिरित्यत्रदेवताहंस्वेतिपदहपस्या
 पिप्रवृत्तिस्वरेविधेयेनपाणावर्जनं। वृहस्पतिराहोहिवनस्पत्यादित्वादि— दानइतिबोध्यं। अत्रपस्मिन्देशः। स्यामवस्थायांयस्या
 चउदानादिविधीयतेनत्रपदेनस्यामेवावस्थायांसंनिहितमंजनंरनिह्यने इतिबोध्यंस्पष्टं चेदमाधुदानश्चेनिसूत्रेपदमांजयांनचैवं

४५७

चिनुनइत्यत्रश्रोत्रविधानेनसिध्यनितस्यदानत्वप्रवृत्तिकालेऽसंनिहितत्वान्नइतिवाच्यं। युगपत्पदग्रहणेनानुदानारित्तिस्वरयोरसमावेशज्ञाप
 नानत्तिरेवस्मृतस्तुआधुदानश्चिन्तित्यापाहृत्पुसोमुडीनिसूत्रस्थभाष्यकैयटप्रामाण्येनयावेसदत्तुभावितवत्संनिहितान्नंतरस्यनिधान
 प्रवृत्तिरित्ययोगीकारेणादोषान्चिनुइतिनुअंतरंगानपीतिन्यायेनसाध्यं. एवंचागमाच्छनुदानाशतिनापूर्वमितिदिक्कयनुइत्ययोदेशेवनकार्य
 काचेतित्रिपाद्यानवर्तनेअनएवनव्यसस्त्वित्स्वरितार्थः. नहि नित्स्वरितमित्यनास्वरितार्थंनत्रत्वंनइतिवर्तनेत्रिपाद्यापरिभाषाप्रवृत्तौप्रत्य
 यस्वरेणाधुदानत्वशेषनिधानेनउदानस्यानस्योदानादनुदानस्येतिस्वरितेशेषनिधानेनसिद्धौनइत्यर्थोस्पष्टमेव. एवंयानोनावइत्तपिज्ञापकं।
 अन्यथायनोनावइत्याधुदानेक्षेत्रेशेषनिधानेउदानोदनुदानस्येतिस्वरितेशेषनिधानेनित्त्वप्रयुक्तानस्वरितोदानादविशेषान्नइत्यर्थोस्पष्टमेव
 निष्प्रोचः. नत्रासंनिधानपरिभाषयोदानादनुदानस्येतिविषयेशेषनिधानाप्रवृत्त्यानयोश्चारितार्थेनभवद्भुक्ताप्यहंरमानिभावानाकिंच
 कर्तव्यंनत्रकर्तव्यंकेत्यादौकयः। ककंयस्मन्नेत्यादौदानस्वरितोदयमित्युदानादोदनुदानस्येत्यस्यनिषेधविषयेनव्यतस्त्वित्त्वोनाव
 इतिचचरितार्थमितिज्ञापकंदुष्पादंनस्याच्छत्पानुसारेणानुदानमित्यस्याधिककार्यायस्वरितत्वप्रतिज्ञानादसिद्धेऽप्रवृत्तिः. ययोदेशात्

पद

तस्यानञ्जं। अत्रैव सूत्रे कार्यकालं संज्ञपरिभाषा मिनिभाष्यविरोधना। अतएव आमन्त्रकाज इत्यादौ। र्घकारोत्पत्त्यायां साधुर्वचश्चरति
 परत्वाधुपपद्यते। अन्यथा भवोः संभवेना संभवाभावादिप्रतिषेधानुपपत्तिः कार्यका सत्त्वे नृमाभ्यामप्यस्यैककाकानयानेन वर्ज्यमानतानेन च सुप
 पद्यते विरोधः। अतएवानुदानं मिदं पदमित्यस्याधिकारत्वे पाठ एकः संगृहीतः येन समाध्याप्या स्वरास्तिन संगृहीताः स्युरिति पाठो भव्यो क संग
 र्धने। अन्यत्वे पाठस्य प्रतिषेधितेन पाठस्यापि सप्ताध्याप्यं नर्गतत्वं प्रतीतेः। अष्टमे प्रथमे पादे नुदानं स्यैव विधानं त्रिपाद्यां नृत्तरीनाः प्रवृत्तिरेव
 नितज्ञावः। अतएव देवदेनेत्यादौ प्लुमा सिद्धत्वात् पूर्वपाठानुदानत्वेन तः क्षुने तदेकवाक्यतापन्नरोषनिधानाभावेनोदानं ह्यसमावेशः। नच
 पाठप्रवृत्तेः सिद्धेनानेन सिद्धस्य तस्य कथं निवृत्तिरिति वाच्यं। बाधकाभावात्। ध्वनितं चेदंगुरोरनृत्तद्वयं भाष्ये। एतएव कन्या नृपे इत्येन दो
 शोपनिधानः कन्याशोदिकन्या राजन्यमनुष्याणां भेद इत्यं तत्स्वरितः। अनृपश्चानोरप्रधानकनीयसी इत्युक्तोदानः। नयोः स्वरितो उदानयोः सव
 र्गदीर्घांतर्यतः स्वरितस्तेकवाक्यतापन्नरोषः निधानेन पेकारस्यानुदानत्वं स्यात्। इष्यते नृदानं स्वरितयोः समावेशः ममनु एकादशस्य चि
 हिरंगतपा सिद्धत्वेन तत्स्वरस्यापि तत्त्वेन नानेनैकवाक्यनेति न दोषः स्पष्टं चेदं स्वरितो वानुदानो दौ नोपदादाविनिस्त्वे भाष्ये। इत्याहुः॥

४५०

गोपायनमिति। एपि धनोरितं नोदानः। ननः प्रत्ययास्वरेण धुदात्ते जाये गोपायेत्यायां नस्य धानुत्तात्। धानुत्त्वरेयकाराकार उदाना नस्य सवका
 रेण पित्वादनुदानेनैकादेश उदानः स्वरित्यास्यत्वा सर्वधानुकस्वरेणानुदानस्योदात्तादनुदानस्येति स्वरितः। नचा उदात्तारिनिक्तस्वरयोरस
 मावेशस्य जापनात्कथं नोदानं स्वरितयोः समावेशः। नच संनिधानपरिभाषाया निर्वहः। नस्या अनित्यत्वे स्वरविभवप्रवृत्तेः अन्यया नो
 दानादुत्तरपदादन्यतरस्यां ह्रस्वनुः। अयमनुवित्तादिभिरपि स्वरैश्चने रोपनिधानो न स्यात्। किंचानो भद्रं करिष्यसीत्यादौ ककारनिष्ठ
 स्वरितत्वमादायस्य प्रत्ययादीनां निधानः स्यात् न हि नत्रपरिभाषाया उक्तिसंभवोस्तीति वाच्यं। अस्य स्वरितस्या — तेनादापादिनि
 दिक। ननु गोपायानमित्यादौ गुपेरपि धानुत्तात्तन्निमित्तकोकारोदानत्वं स्य प्रत्यस्वरनिमित्तकायाकारोदानत्वं स्य च श्रवणापतिरतञ्ज
 दसनिशिष्टेति। नस्मिन्सनिविहितेत्यर्थः। सनीत्यस्य उत्पत्ते इत्यर्थः। असनुवी निसमरणान्। यागात्स्वगोभिवनीत्यादौ भवने ह्यस्य
 सार्धकत्वात् एवञ्च न्यायासिद्धं। यदा यदा योप उदानं स्वरितविधिः प्रवर्तते नदानेन सदानुदानं पदमित्येकवाक्यतया प्रवर्तनी। नन
 श्रोत्सर्गस्यापवादस्य बायस्यैव चरमाश्रितस्तेकवाक्यतापन्नपानपालस्यैव व्यवस्थापने। अतएवौपगवत्तमित्यत्राणप्रत्ययेत्

प्रत्ययेचावृत्ता आधुदानश्वेतिप्रवर्तमानंस्वस्यैवप्रथमप्रवृत्तिवाधेनदिनीयप्रवृत्तालक्ष्यंपरिनिष्ठापयति। आधुदानश्वधनोरित्यादीनां
निमित्तमेवेनभिन्नत्वात्। एवंचपदाप्रत्ययाधुदानत्वंनदागुपोनिहितत्वंनतोधनत्वेपुनधनुस्वरप्रवृत्तौपाशद्योप्यानुदानइत्यादिबोध
अन्यत्रेतिअत्रचक्षापकंतासैः परस्परसार्वधनुकस्यनिधानविधानं। अन्यथापरनिमित्तकत्वाभावेननिवादीनामंनरंगत्वेननिवादिपुच्छेन
पुच्छिण्याण्यनासिस्वरस्यसन्निशिष्टत्वाश्वेतिपात्रेनसिद्धेनद्वैयर्थ्यस्यष्टमेवयदितुस्यनासीत्त्रार्थधनुकइत्यनुवर्त्तत्वावस्थायामेवस्या
दयसन्नेदंवाचिनिकमितिबोध्यं। अस्मच्चविशेषापेक्षत्वात्सार्वधनुकस्वरापेक्षत्वायैवविकापणस्वरस्यदुर्वलत्वाधत्वादिस्वरापे
क्षायानुप्रावव्यमेव। अनएवगुणानीत्यादौउदानत्वेनधनोनिधानसिद्धिः। इदमपिसार्वधनुकस्यश्रूयमाणत्वेननेनचिनुइत्यादौन
दोषः। गुणीनश्नि। आनोदानं पदं। अत्रनुसार्वधनुकनिधानोनास्ति। अदुपदेशेनिनपरकरणत्वात्। आइत्यस्यादंनत्वाभावान्॥
निडु-निडु-इतिनुनःसहोनायस्यरोदसीइतिपूर्वचरणेयदुनस्यसत्वेनयदुनान्निसमितिनिषेधान्नस्यचव्यवहितेपिप्रवर्तना
दिनिबोध्यं। यनुदानस्यावपत्र। अत्रकाषात्वनइत्यनोनाइतिनानुवर्तने। अयोग्यत्वान्नयादि। यत्रैत्यनेनात्रानुदानवर्णपराम

४६१

रःउदानत्वाउदानत्वयोवर्णधर्मत्वान्। अउवृत्तौवाच्यपदेशिवद्भावेनैवतत्त्वबोध्यं। एवंचसप्तमीनिशेर्देनाउदानवर्णस्यबुद्ध्यालो
पान्तरस्यैवग्रहणान्॥ युष्मभ्यामित्यादावान्दिवंरुदानत्वसिद्धिः। नचैवमपियुष्मभ्यामित्यत्रसुपउदानलोपनिमित्तत्वेपि
नावयवस्यतत्त्वमितिकेययत्रग्रहणेनवर्णग्रहणमितिवाच्यम्। उदानयोरुदानस्वरितयोर्वैकत्रपदेभावेननयोः परयोरुदान
लोपाभावेनव्यर्थमनुदानस्येतिअनुदानमात्रग्रहणार्थम्। अनोनिमित्तभूतसमुदायप्रविष्टस्यापिग्रहणमिन्नितदोषः ननुभा
वभावितामात्रेणपिनिमित्तत्वप्रवहारात्। ननुमादिधुक्षानामित्यादौएकप्रवृत्तिनिभाष्यादौस्यष्टादं संगतंआवृद्धिआ
नांप्रत्ययस्वरेणादानःकसोविकरणात्वादनुदानत्वेननअदुपदेशादिनिस्वरत्वाधित्वापरत्वान्कसस्याचीनिलोपेअनु
दानेपरदुदानलोपाभावश्निचेन्न। अंतरंगत्वाद्यावस्थायामेवोदानेवमेवान्नस्यानामोनरंगत्वान्नसार्वधनुकानुदानत्वं
नतोलोपनादोषानुपक्षानरेपिअनप्राप्यप्रामाण्येनज्ञापकसिद्ध्यासार्वत्रिकनयाव्यवहितविकारणेभ्याइत्यंशाप्रवृत्तेर
दानं। अत्रानुदानपदेनाविद्यमानो दानस्यैवग्रहणमितिस्थाष्टडारोरस्यइत्यत्रभाष्ये-देवीमितिपचादौदेवडिनिपाठेनरित्वा

नृदिष्वौ। उदाननिवृत्तीनिदेवज्ञाचिमित्यात्मादौस्तदुत्तरपदप्रक्षतिस्वरेणोदानस्यअचन्त्यकारस्याचइति लोपेडीपअनुदान
 स्वचनिसूत्रेणप्राप्तस्येत्यर्थःनचपराचाइत्यादौस्तत्त्वरंवाधितानिगंने चनाविनिपूर्वपदप्रक्षतिस्वरत्वेनाधुदानत्वेचइत्यकार
 लोपेइदंचरितार्थेनत्यनोदानलोपोस्तीनिवाचंअनिगंनोचनाविनिविषयेचुस्वराप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः। ननुराधीचइत्या
 दौउदाने- - -चइतिलोपेइ- - -चरितार्थमिति कथंनदपवादत्वमतआह। अनहिनइति वस्तुनोनगोश्चविनिसूत्रंयत्किंचि
 धुक्ताणप्राप्तविभक्तिस्वरस्यनिषेधकमित्यत्रसूत्रेसिद्धवत्सूत्रेविप्रतिषेधसूत्रेचाभायेउक्तत्वेनदधीचइत्यादावुदाननिवृत्त
 निवृत्तिस्वराप्राप्तिविषयेस्वरितार्थान्नास्यनदपवादत्वपरत्वेनतूक्तोदाहरणेनक्ताहकत्वंशधीचइत्यादौनु- - -नुशिष्टत्वेन
 नन्नाभावनहिनइत्यावश्यकमितिभाष्यारूढंयथाःआमंत्रितस्यादितिरि॥आमंत्रितेनविनस्मृतस्येतिपाठस्तृतेरवकप्रमादान।
 त्यकपदस्वरेलुकिप्रतिषिद्धमपिप्रत्ययलक्षणसर्वमंत्रितसिद्धलुकस्वरवर्जमितिबचनादिहेष्यनएवप्रियेवारिःइमंमेशनि।अ
 त्रगगेशभृतीनामविधमानवत्पिमेशहमेवाश्रित्यसर्वेषामचानिधानःसचपदपाठेस्पष्टएव।संहिनायांतुस्वरितान्साहि

४६२

नाशामित्येकश्चनिःप्रचयापर- - -र्यायाप्रवर्तने।अंग्रेन्नानरितिअग्निरिद्विरोध्यंनानाकार्त्तनिविशेषणं।अत्रेन्नानःसहस्तनेनिमं
 त्रेधाहसत्त्वान्नान्नानरित्यस्यानिधानःएवंननउत्तरेषामिनिबोध्यं।देवीषडीति।अदेवीरित्यामंत्रितंवाविधमानव- - -नपडित्यस्यनि
 धानौवकल्पिकःपश्यंतमितिआत्रापष्टीशद्योनतदर्थविभक्तिरुच्यतेनेनगोष्ट्वामिनिसत्रापिपरांगवत्त्वसिद्धमित्याहुःआमंत्रि
 त्रिप्रतीनिअमंत्रिनायैकदेशक्रियांप्रतीत्यर्थःमंदाणंग्रज्ज।सूच्यासीव्यनिसुदाहरणेअत्रविशिष्टस्यमंत्रिनाधुदानत्वं।अत्रेदंबोध्यं
 ।पश्यंतस्यकारकस्यचसमानाधिकरणंयद्विशेषणंनस्यापिपरांगवत्वमित्यनेनेनक्रधस्यराज्ञःपुरुषतीक्ष्णयासूच्यासीव्यचित्या
 दौपदत्रयस्यैकमाधुदानत्वंभवति।समर्थानुवृत्त्यावेति।सामर्थ्याच्चान्नव्यपेक्षैवशष्टाधिकारान्।साचवस्त्रराज्ञःपुरुषागक्षत्वादौ
 परांगवत्वदारण्ययत्तवाप्यावश्यकंनिभावः।वस्तुनस्तनिमिनप्रहणंकार्यंआमंत्रिनाथंप्रतिपत्तिमिनं नत्यनिपादकंयन्नदेव
 परांगवदित्यर्थःअनएवगोपुस्त्रापिनिसादेःपरांगवत्वसिद्धिःसमर्थग्रहणाउदानिस्तुभाष्यासंमतेनिनिरूपितंमज्जुषायांसमास
 वादे।स्वरइत्युक्तेः।कूपेतिचन्नितादौघत्वादिकंनानचपूर्वस्यपरांगवत्त्वेनपूर्वस्मिन्य रप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिस्वनिष्ठत्वाश्रयनिवृत्तिस्वा

स्तुपरस्मिंस्तु पूर्वनिष्ठं कार्यप्रवृत्तौ न निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाभावात्पदादित्वेन न पत्वप्राप्तिस्तथा चर्मनमनिसादावखंडपदत्वा
 भावेन एत्वप्राप्तिश्चने निस्वरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः अगप्रहणं मुभयोराधुदानत्वाभावाय पूर्वंगव
 दिनि सुबंनमापं त्रिने पूर्वस्मिन्पूर्वांगवदित्यर्थः ध्रं दो विषयमेतत् उदानस्थानश्च इदमत्रैवाकरे स ए अस्यां भीनिः अभिरुपस
 गाश्चाभिवर्जमित्येतोदानः नित्यवी सयोरिति हित्व अनुदानं चेति परोनुदानः पूर्वस्य यणि उदानयणः परत्वात् स्वरिनः स्वयं
 राष्टः अदतरपदप्रज्ञानिस्वरेणां नोदानः नतः सप्रम्यो कवचनस्योदानयणो हल्युर्धादिनि प्राप्तिदानस्य नोद धेतोरिति निषे
 धेनेन स्वरितस्वस्य यणि नतः पराशा शष्टाद्याकारस्यानेन स्वरिनः आशाशष्ट आशाया अदिगारवान्नेरिति फिस्सुत्रेणां नोदानः
 असेति अशराष्टप्रथमाकारेजानस्येत्यर्थः शेषे निशाशकारस्य निघातोनेत्यर्थः नचिकारस्यानिकयणं प्रनिस्वरितस्यामिहत्वात्स्यामि
 त्येव यणप्रवृत्तश्चिन्वात्स्वरितयणः परत्वं न च प्रगुत्संज्ञासूत्रस्थाभाष्यकैषरी सौजदित्यादौ अंतरंगत्वात् इत्यादिषु क्षेनेषु द्रुतगदबुध्या
 दराष्टे हित्वं गदुर्तते इति प्रतीयनेन पात्रस्वरिनबुधभावेपि वस्तुतः स्वरितस्थानिकयणः सत्त्वादरोप इति वाच्यं वाक्यसंस्कारपदो स्वरितय

४६३

एतेरेककालप्रवृत्ति ककलेन न पावन्तु मशक्यत्वात् न च स्वरितयण इत्याश्रया सिद्धत्वमूळानि प्रसंज्ञाना उदानादनुदानस्येति विहितस्यापि
 सिद्धत्वापत्तेः न तथा च प्रत्यप्रित्वादावप्येतन्न वृत्तापत्तिः न च नोदानस्वरितोदयमिति निषेधः अनंतरस्येति न्यायेनोदानादनुदानस्येति स्व
 रितस्वेवनेन निषेधतः अन्यथा गुल् — ताव्यप्रित्वादावप्यस्य निषेधपत्तिः अनएव नित्स्वरितं स्वरिनोवानुदाने इत्यादीर्न निषेधनिषे
 चायोगविभागेन भाष्यएव समाध्मनानुदानयणः उक्तोर्थः नतः स्वरितयणः इह पूर्वसूत्रमनुवर्तने उदानयण इत्येवं निवृत्तस्वरित
 स्थानिकयणः परस्येत्यर्थः एवं चास्यैवाश्रया सिद्धत्वं नान्यस्येति न दोषः यद्वा इह स्वरितग्रहणं न करिष्यते खलधासा इत्यादावप्युतयणः पर
 त्वादेव सिद्धं न च स्वरितयणव्यवधानां स्वरविधेयं व्यंजनस्याविधमानवत्त्वात् न चैवं संसंगे इत्यादौ वेदेयकाराकारे पद्यमानस्वरितासंग
 निः न च हि संती मीकारस्योदानादनुदानस्येति स्वरितत्वं न त्रसंती निप्रत्ययस्वरेणाधुदानं नेः शेषनिघानः अत्रेत्यापं त्रितानुदान
 मिति वाच्यं सशकारमाश्रित्योदानादनुदानस्येति वा प्रिराष्टकारस्य स्वरितसिद्धेः न च स्थानिवशाद्वा दचा व्यवधानं पूर्वत्रासिद्धये
 न निषेधतः एतेन हि नीयापत्तौ युक्तः स्थानिवशादेनाचा व्यवधानात् व्यंजनस्यैव विधमानवत्त्वं न त्वचश्चिद्वस्तुक्तमपास्तां स्वर

कर्तव्योपाजादेशावनस्थानिवदिनिनियमस्तुस्वरविधौनेतिप्रतिपरोक्तस्यैवनिषेधस्यननुपूर्वत्रासिद्धयत्प्रयुक्तस्यैवत्रबिस्तरः
 एकादेशः। उदात्तायोरेवस्थानित्वेआन्तरतम्यादेवसिद्धम्। अन्यतरस्यानुदात्तत्वेस्वरितत्वेवासिद्धम्। नपादिनिन्यायेनांनस्तम्यास्वरि
 नेप्राप्तेविधिरपंतनध्वनपनुदाहरणममाह। बोवाशनि। वशनि। अनुदानंअधराष्टः कुत्रंनत्वादायुदानः वसःसस्यरुः। नस्यउःसअस्वरकःसं
 सनधर्महल्लुक्। कत्तास्तुदानोवोभयथापितदेकादेशोनुदानः प्राप्ताः। केनिस्वरितंअवशराष्टः स्वांगसियमित्यायुदानः। एवंचयदृसौश्वसूत्रा
 दनुदानस्यैवत्रानुवर्त्तउदात्तानुदानयोरेकादेशश्चिन्तांकावरसित्तसिध्यापनेः तत्रबहुः। रूचानामुदानपाद्योनिर्वि—इत्याहुः।
 वस्तुनस्तत्त्वादिनइतिस्त्वस्यभाष्यादिनोपनुदतिरेवलयनेइतिसेवयुक्ता। तत्रहिसुब्रह्मण्याराधेनस्वरितोनेनोमित्युदानस्यैकादेशःस्वरि
 तस्तस्यनसुब्रह्मण्याराधित्यनेनोदानइत्युक्तं। कावरमितितुध्वादसत्ताहोध्यंनयाचबद्धचप्राप्तिनि साख्यमुदानस्यैकीभावेउदात्तंसंभ्यसरं।
 अनुदानोदयेपुनःस्वरितंस्वरितोपधेशनि। यस्मिन्नेकीभावेपूर्वमुनरवोदानभवति। इतरस्तुउदात्तानुदानस्वरितप्रचितानामन्यतमस्त
 स्मिन्नेकीभावेसंभ्यसरमुदानंज्ञानव्यंस्वरितोपधेनुदानोदयेसंभ्यसरस्वरितत्वमापधने। सीरंसर्पिर्मधुप्राकमित्युदाहरणं। शौनकीयश्रुता
 नि

४६४

स्वेपित्तराष्टकमुपक्रम्यकादिष्टमुदानेननमेवनयेत्स्वरमिति। उदात्तेनैकादिष्टंनमष्टकायनमंस्वनंनमेवोदानमेवनयेत्। उदात्तमेवप्राप्यनयेदि
 नितदर्थइतिनप्राप्ययोःस्यष्टलोकेनुकावरमित्यादौनभवत्येवोदानइतिपुक्तमाभानि। अयमेकादेशस्वरोंतरंगस्त्रैपादिकोपिसिद्धेवाच्यइतिस्वरि
 तोवेनिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। अनंगइत्युक्ते। प्रांचनीनीत्यादावेकादेशस्यापूर्वतवज्जातिडिचोदानवतीतिनप्रवर्त्तनेः सोमसुत्यवनी। निइत्यादौतिडुमि
 दुइतिनिधानेन। सिद्धत्वफलंनुवृत्तयिदंरूपावन्नेत्यत्रायावावुदानोभवतः एतद्विषयेशेषनिधानश्च। फलांतराण्यापिभाष्येस्याष्टानिवोदमिति
 विनिपानत्वादायुदानः इदमगष्टः फिदस्वरेणोदानः दिर्वियनइतिदिवी। इतिभविभक्तिरुडिदंपदादित्युदानाः इडोदिवादेरीयनइतिमिडुमिडु
 इतिनिहतं। इकारयोरिति। इस्वोकारयोरित्यर्थः किंचेति। इदंवेदएवअनएवगंगेनूपेइत्यत्रायमेकादेशःस्वरितोवेतिभाष्येउक्तं। नेशनित्च
 एवबहुवचनं। इकारयोश्चप्रक्षेपः इतिहस्वयोरिकारयोः प्रक्षेपेक्षेप्रसंधिषुचापिनिदिनसंधिषुचअविशेषेणउदानपूर्वरूपोवअनुदानो
 ररूपेषुसाकल्यस्यमनेस्वरितः कार्यः उदानपूर्वरूपेषुसाकल्यस्यैवमाचरेदिनिनृत्ताकप्रापान्। एवमितिस्वरितनिर्देशः। सुचिविद्युतिपोजा
 नृविंइतेहरनिवर्त्तनस्वनवसश्चिक्रमेणोदाहरणानीतिनप्राप्यक्षनः संधिविशेषस्यसंभ्यसंज्ञानदिशेषस्यामितिनिदिनेतिप्रानिसारव्येहि

तीयपरलेस्पष्टं। ननु हि एतदुपदानादित्यर्थं दिशेति हि न संधिः इत्थं ह्यस्यानिकसवर्णदीर्घगुणवृद्ध्यादिप्रशिष्टसंधिदीर्घह्यस्यानिकसवर्ण
 दीर्घयणादिः सौप्रसंधिरित्युक्तं। वस्तुनस्तु वेदेऽप्युपाधरूपाभावात् न च वस्तुन विभाषाश्रयणे फलं चित्तां उदानादनुरानस्य अत्र न योर्प्यावचीत्य
 तः संधिनापामिनि अनुवर्तनेन पदकालेन नोदात्तत्वरितोदयः उदयशब्दः परवाची शास्त्राने मंगलार्थं प्रयुक्तः त्वयि न ज्ञेयं सत्काणाम्यदीना
 मेवेति नियमो व्याख्यानं शब्देन थापिगम्यदीनामुदाना परमेवेति विपरीतनियमशंकां वारयितुं योपादानां प्रयत्नाकारिणि पितृदामे आरुरि
 ति क्रान्तोर्लिघुसिपुंजं नोदानं बोधाः फभासवश्चि अश्वशब्द आकसानः के निस्वरितं। एकश्रुतिः सेवुहि प्रहण बोधो पलक्षणं अन्यनागधना नोमाए
 वकाइसा धैर्येन स्यात्तदाह दूरासंबोधने शनिस्वरणमविभागेनावस्थानमेकश्रुतेः स्थानं आगच्छेति आहुः पसर्गत्वादायुदानः गच्छेति निहतं भोः शब्दो
 निपात आधुदातः। मालकेत्यस्य गतिना मिधानः अत्रां सत्यपक्षेऽनुतोदानत्वमपि भवति वचनसामर्थ्यात् न दाचोभयोः समुच्चिनपोदरात्संबोधनघोसा
 यत्तकर्मणोपाजः कुरु श्वजयशब्दो कारणमंत्रेषु मंत्रजायतीति कल्पसूत्रज्ञतां व्यवहारः मुनामषोडशओकारः। सामप्रसिद्धं गीतिपुसामोवेति। यत्तकर्म
 चयजनिरोदनानोदितं कर्मजपादिपर्युदासान्त्रेष्वेवौपाएकः श्रुतिर्नोदितादिषु नेषामपत्रत्वात् न त्रसंश्लेषोऽपि न हि तस्तस्यैवान्तं। यत्किंचिदुद्दिनपद

४६५

धरितेनुमंत्रत्वमेव न च ध्यपतितयायानदाहमंत्रे इति। ममाग्रे इति। यद्यप्यपमंत्रोद्विरविमर्शने विनियुक्तस्तत्रैकश्रुतेनैव पद्यनेन थापिअभि
 थिनेउन्नीयमानेवापमाप्रेवचोविदेधस्त्रितिचनस्रोजपित्योत्वेमिहोत्रप्रकरणे आपस्तंबसूत्रे उक्तत्वेन न दोषः। एषु। यथाविहितं त्रैस्त्वयं भवति न च
 नेषु नित्यैकश्रुते निषेधेपि विभाषाधंदसीति विकल्पानि रिति वाच्यं। यत्तकर्मणि जपन्यूरवसामुमेव। उच्चैस्त्वयं पकारः विभाषाधंदसीत्ये
 व सिद्धेन जुच्चारणवैयर्थ्यपत्तिः। यनुद्हरदनः अजपेसादिप्रसज्यप्रतिषेधः न चोद्दितानामधंदस्त्राजत्रसावकाशस्य पूर्वसूत्रस्यामंत्रेषु परत्वादिभा
 षाधंदसीत्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यं। यत्तकर्मणि शनिकर्मप्रहणसामर्थ्यादुद्दिता नूदिनेषु सर्वेषु सर्वस्यैव प्रवृत्तिरिति न च। पर्युदासस्य लघुत्वात्।
 अत एव प्रशुर्वधस्वेत्यत्र सामासां नोदानत्वे कर्तव्यपूर्वपदप्रत्ययानि स्वरत्वप्रयुक्तमिति। १ ब्राह्मणतज्ञाप्यायुक्तं संगच्छते संगच्छति एवं हि तद
 ब्राह्मणमयः पदवादीदिप्रशुर्वधस्वेति न स्यादुद्देनमिं प्रवृत्तयान अथ पदशस्वदवत्तादिः प्रशुर्वधस्वेति न शब्ददुहत्वा एव प्रमहनिष्यदि
 नि। आधेनुकरणपूर्वपदप्रत्ययानि स्वरविशिष्टस्यात्येतेन दयकर्मनोदानं। यद्यवत्त्वदित्यपीति न ज्ञाप्यम अत एव महाभाष्ये अत एव महाभाष्ये
 मंत्रोद्दीन इति पठितोपि श्लोको दुष्टः शब्द इति पठितः। एवं चेत्तेस्मादियजुर्मंत्रेषु गारावाधेदानादिकरणे पुरा कश्रुतिरेव भवति। एतेन पर्युदासे

पियज्ञांगरादत्तेनसादृश्यं. एवंचोदविषयेचरितार्थस्योत्पत्तिमंत्रेषुपरत्वादिभाषाधंदसीत्तेनबाधः साचव्यवस्थितविभाषानोनानिप्रसंगः धुनः ॐ
 एवबहुचानांसंहितायांचैस्वयमितिब्यवस्थासंगधने। एवंचहोत्रमंत्रेधेकश्रुतेवईषितेसौत्वायजुषित्रैस्वयमिव। अनएवसकल्पदेशीयशिष्टाचा
 रविरोधेपिनेनिपरास्तंडुहेपुचरितार्थस्यमंत्रेषुबाधजनमंत्रेषुचरितार्थस्याधंदीत्येविभाषेत्यनेनोहेपुबाधस्तत्रविनिगमनाविरहेणास्या
 विभाषाधंदसीत्तेनदपवादकनायाएवयुक्तत्वाच्च। अनएवकात्यायनेनमंत्रेस्वरक्रियायथामानमविशयान्तिश्वपदेनानोवानित्यत्वान्।
 स्मर्यन्तेचैवैकश्रुतिदूरात्संबुद्धेयज्ञकर्मणि सुत्ररूपासायमहुं जयन्तुस्वयंजमानवर्जमित्युक्तं. अत्रवाशः पक्षव्यादुतौ. नानएवेत्यर्थः।
 नएकश्रुतिरितिज्ञाप्यत्ततः. ऐसुसूत्रस्यवाशध्विकल्पार्थकमाहुः. तेषांनित्यत्वादितिवाक्यशेषविरोधः. नस्माद्यजुष्यथैकश्रुतिरेव। अत्र
 सूत्रेनपादिग्रहणंयाजमानमंत्राणामपुपलक्षणंकात्यायनसूत्रस्वरसात्। वस्तुतः कात्यायनप्रानिस्वरत्वेनानलक्षणमेकस्वरमाहुः. यज्ञकर्म
 णिसामजयन्तुस्वावर्जोप्रावर्जनोवायजुषीत्युक्तेर्यजुषित्रैस्वयमपि। तत्रप्रवचनशब्देनपाठउच्यतेतत्रभावोवास्वरोयजुषियज्ञकर्मणि
 त्रैवस्वयंलक्षणं। तज्ञाप्यत्ततः. यद्यपितत्समाख्यावत्तात्तच्छास्त्रीयानामेवतथापिअहंविहंतात्सर्वशाखांमत्वेकंकर्मनिर्वायाच्च।

४६६

नेषामपित्रैस्वयंपरंनुप्रागुक्तकल्पसूत्रपाणिनिसूत्रतज्ञायादिपयलोचनयाएकश्रुतौधमाधिक्यंबोधं. वैकल्पिकेवादिनोवाधाराणमिति
 न्यापात्तंकल्पकालेएनदन्तरोद्वेगवशावश्यकः। य—राष्ट्रेनचोदनाचोदितानामेवग्रहणमितिस्मृतिषुस्थालीपाकोपाकमादिप्रयोगेषुनै
 कश्रुतमित्यन्यतविस्तरः। उच्येतएवा। अधिकरणशक्तिप्रधानोच्चैः शष्टानद्विशिष्टभवनक्रियाकर्तृवर्तमानान्क्रियाप्रकर्षप्रत्ययःतेनो
 दानरित्यर्थः। परशब्देनवैपरीत्योक्तत्वात्। तत्रोकारस्यब्रूहिप्रेष्येत्यनेनधुनोदानत्वविधानानुष्काराकारस्यानेनतदपेक्ष
 योदाननरोविधीयतेत्येके। अन्येनुह्योरपुदाननरक्तं. याज्याद्याविधीयैकश्रुत्यपेक्षयाप्रकर्षइत्याहुः। इदमेवपुक्तंभाष्येसंमतचेतिबहवः
 अस्येतउक्त्यशास्त्रानेकर्तव्यत्वेनोक्तत्वादसिद्धत्वात्धुनोदानत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्चशेषनिघानोनेतिबोध्यं। पक्षेसुकश्रुतिः। विभाषाधं
 दसि। ननुविभाषाप्रदणव्यर्थवायदणानुवृत्तेवसिद्धेः नचयज्ञकर्मणीतस्यनिरुत्तरं. शष्टानुरोधेनव्याख्याजनएवतद्विदनेःसंभवादिति
 चेदुच्यते. आहृताविभाषाधंदसीतिपदच्छेदार्थेनभाषायामपिपास्तिकैकश्रुतिःअनएवधेनोभवति। अजंबुसानांपानेतिव्यर्थवाक्य
 मितियस्यज्ञानेभाष्येसंगच्छते। नत्राश्वेति। अनोदानंइत्युद्दिश्यमित्यनेन। रवेतइतिधृतादित्वा देतोदानं। अज्यमितिनिघानत्वादायुस

तं बुशष्टो दानः एवं मलंबुसशष्टोपि एकश्रुतभावे हि स्वरभेदे कथमेकं वाक्यं संप्रसारितं बोध्यं। अतएव दंडिनापनेति सूत्रे भाष्ये उक्तं
 एकश्रुतिः स्वरसर्वनामेति। अतएवाभिप्रेक्ष्य कानां विरुद्धस्वने कनत्युरुपबहुव्रीह्याभ्युपगमनं श्लिष्टांकोरि निर्माणं संगच्छते। अतएव काव्य
 प्रकारादनावेदेऽवलोके स्वरोनविशेषावसायहेतुरित्युक्तं। एकश्रुत्या व्यवहारादिनिर्णयः। किमर्थं न हि प्रत्युपोनमिति प्रक्रम्य विभा
 षाभाषाया मिति सूचितमिति चेत् तत्रैव स्वर्ग्येण प्रक्रमेणास्ति कानुदानलाभायेति गृह्यते। तनेन भाषायां स्वरोनास्येवेति नाम्नः परास्माः
 । स्वरविधौ धंदोधिकाराभावाच्चेति दिक्। परंतु मंत्रे त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे एकश्रुतिर्वह्वानां नैतिरायाण्यामुभयात्रापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्थि
 तविभाषात्वमस्य धरीसीत्वीक्षणं कैश्चित् ननु युक्तं राशोरिति सूत्रे भाष्ये परिगणितव्यं विविधविभाषास्वपाठान्। ननु हि देवत्रा नोग
 लोः ग्राह्यनियोगे च सद्धिः। पिथस्तेन विभाष्यते गवाक्षः संशितवत्तत्सुक्तमत एव केषुचिदेशेषु स्वाध्यायकाले सर्ववेदानामेक
 श्रुतेन पाठेदस्यते। नचैवं धंदोप्रहणं व्यर्थं धंदोस्त्रैस्वर्यधर्माधिकं लोके नुसमने तेन दर्पितं सत्तान्। त्वयापि धंदोप्रहणं सामर्थ्याद्वा
 षापेक्षया वैलक्षण्यं कल्प्यं। अवस्थितविभाषात्वेन मया त्वेवमिति विशेषाभावात्। न हि धंदोसीत्स्वनेन त्वदुक्तार्थोपि वाच्यं त्वत्त्वात्।

४६१

एकश्रुतिस्वरसर्वनामेति भाष्येणाप्येवं बोधनाच्च। यथा सर्वनामशब्दस्तदादयः सर्वपरस्थाने प्रयुज्यन्ते एवं सर्वस्वरस्थाने एकश्रुतिः प्रयोक्तव्ये
 निनर्त्यः। अनेन स्पष्टमेव त्रैस्वर्यं कश्रुत्योरैकविकल्पविषयतोक्ता। वृत्तिकारोपि धंदोसिरोच्छिकमेवैकश्रुतमाह। इदानीं केषांचिद्भर्माधि
 कायत्रैस्वर्येण पाठः परंपरासंप्रदायेन। अन्येषामेकश्रुत्येनेति। संप्रदायश्रुत्याप्रेन नुनेनेनान्यथापठन्ति नैतावता विकल्पसौच्छिकत्वभगः।
 नचैवं शत्रुर्वर्द्धस्वेदं यज्ञकर्मणि त्वास्याप्रवृत्तौ धंदोसीति धंदो नैकश्रुत्यापनिः। धर्माधिकायत्रैस्वर्येण कृत्विगूभिः पाठेनादोषादिसाहुः। न
 सुब्रह्मननुविभाषेतस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् स्वरितस्यानुदानं शनिज्ञापकाच्च सुब्रह्मणायां तदभावसिद्धौ नेति। व्यर्थमिति चेत्। अथ
 वहितपज्ञकर्मणि त्वास्यापि निषेधार्थं न तत्त्वात्स्य धंदोकात्यायनसूत्रेन दाहः। यज्ञेत्यादि एवं चेदं सूत्रं यज्ञकर्मणि स्वाध्यायकाले प्रवर्त
 न इत्याहुः। केचिनुयज्ञकर्मण्येवास्मिन् प्रवृत्तिः नेति नुस्पर्धार्थमेव। नेन स्वाध्यायकाले स्वरित एव विभाषा धंदोसीति नु व्यवस्थितविभाषा
 त्वात्। नतः परेषामनुदानानामेकश्रुतिश्चेति वदन्तिः श्रुत्वा एवमिति सुब्रह्मणिसाधुरिति निनस्वरितं। यथा क्वहं कादेशेन रत्नमस्मा
 स्वरितः शोभितनिषानत्वात्। यदुदानं नो नैकादेशो व्यात रत्नम्यात्स्वरितः। एकादेशोऽदानेनेति नुन प्रवृत्तं नैकानुदानस्य सस्यानुवृ

नेः। नस्यानेनोदातः। सष्टं चेदभाष्ये। इत्यागच्छेत्तत्र इत्येतानि चिन्ताधुदानम्। द्वितीयवर्णानुदानः। सचोदात्तादनुदानस्येति स्वरितः। नस्याने
नोदातः। नचात्र कर्तव्यस्वरितोक्ताः। यतस्काङ्क्ष्यन्त इत्युक्तेः। अनएवास्मिन्नुदाने शेषविधानेन। एकमप्येषूदात्तं असाविनीति असा
विनिप्रथमां तोपचक्षणं। एवमनुष्येसापिष्यन्तस्याएतानि वार्तिकानि। गार्ग्यश्च। नचनेनां नस्योदात्तत्वेपि अस्यासिद्धत्वात्पनिघाताभा
वेणाकारोनुदात्तो नस्यादिनिवेत्तः। इष्टापतेः स्वरितोदात्तयोः समावेशवनयोरपि समावेशात्। स्यात्तस्येति। अत्र स्येति विवक्षितं पूर्ववर्ति
कारम्मात्। देवब्रह्मणोः। सुब्रह्मण्यनिगदात्तगतयोरित्यर्थः देवा ब्रह्माण इति। इदं वैकल्पिकं देवब्रह्मणोरनुदानत्वमेक इति भाष्यात्।
पक्षेत्वेकश्रुतिदूरात्स बोधनसत्त्वात्। अनएवैकश्रुतिदूरादिनि सूत्रे इदमेकश्रुतेरुदात्तराणां भाष्ये उक्तं। स्वरितायाः अत्रानुदानानां पि
निबहुत्वमविवक्षितं नेनाग्निमीले इत्यादिसिद्धिः। बहुवचनाच्चारमनकत्वे सर्वेषां यथा स्यात्। अन्यथानस्यादिनि परिभाषया घस्येव
स्यात्। यदितुस्वरविधौ संघानः कापोलुच्चतेन दास्यथा संदितायामित्येतत्तज्ज्ञापयति अत्रेये निपंचमीनिर्देशो कालोनववधाय
कश्चिन्नेन तिदुतिङ् इति निघातः पदपाठेपि सिध्यति। इमं मे शनिशब्दोनुदानस्य स्योदात्तात्परत्वेन स्वरितः। नचास्य स्वरितस्य प्र

संदिताः

४६८

नानुदात्ताः उदात्तस्वरितपरस्येत्तत्र उच्चैर्दृष्टा उच्चैस्तरामित्येन प्रवृत्तिः अनुदात्ताच्च सन्नरश्च निज्ञापकान् ५

द्यनसूत्रदस्यासिद्धत्वं नचस्वरितादित्याश्रयासिद्धत्वं कवः सुप्तेत्यादौ चारितार्थादिनिवाच्यं। तस्यादिनस्यादिनवस्त्याः स्वस्यानादुक्त्यशास्त्रा
नेभगवनिवेशितत्वात्। अनएवदेव ब्राह्मणेरिति सूत्रं सार्थकमित्याहुः। उदात्तस्वरितः सन्नो उदात्तः नस्यानुदात्तस्येति। एकश्रुतिदूरादिनि सूत्रस्य भाष्ये
उदात्तानुदानानुरागवरादेकश्रुतिरुदानानुदानावेति संदिधनोदाना उस्मरेच्चैवावपटकारश्च निज्ञापकान् ज्ञातं च नरनिर्देशः। नानुदान उदात्तस्वरि
तस्वरितपरस्येत्तत्र सन्नरश्च निज्ञापकादनेत्रं नरनिर्देशः। अपरञ्चाह एकश्रुतिरुदाना उच्चैस्तरामिति ज्ञापकान्। नेत्रं नरनिर्देशः - दृष्ट्वा सन्न
नरश्च निवर्तनीत्युक्तं। तत्रापि ज्ञापकमेवं कैयटेनोक्तं यथेकश्रुतिरुदानानदावपट्सर्वस्यापि यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वाच्चैस्तरामिति सूत्रं
नाकरिष्यत्वेन हि पक्षे उद्यतः पक्षे एकश्रुतिर्विधीयते। एवमनुदानत्वे एकश्रुत्यनुदत्तस्यैव सिद्धे सन्नरग्रहणमनर्थकं नस्यानुदानानुदानयोर्भे
दतिरोक्षनपेकश्रुतिरिति। अंत्यभयने उच्चैर्दृष्टेति प्रतीकमुपादाय सोमस्याग्नेवीहि वापडिनिमंत्रे यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ प्रमाणां नदपेक्षया वा
पट्सास्योदात्तनरत्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदानानुरागनदपेक्षः प्रकपोज्यतेः ययामलिनैव स्त्रे शौक्लानुरागेन दपेक्षो वस्त्रान्नरे श्रुतं नर
व्यापदेशः। सन्नं दृष्टेति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। एवं च पक्षद्वयेपि स्वाभाविकोदात्तानुदानापेक्षयोदात्तनरानुदाननरयोर्न कश्चित् श्रुतौ विरो

षः मापुश्चारेण यत्नविरोधश्च निलम्बने। समस्वरगणनायामपि भाष्ये उदानतरानुदानतएवेकश्रुगवो दानाघपक्षयैवातिशयविशिष्टौ।
 बोधोः अनुदानस्य न हि धनं त्वेकश्रुतिबाधनार्थं यत्तु एकश्रुतेः स्थाने सन्नतरविधानमिति तत्र मानाभावात्। किंचैकश्रुतेः पदस्य पक्षे न ता
 कल्पनेन मानं अपि वैकश्रुतिराष्टस्य स्त्रिलिङ्गत्वेन स्वरिनपरस्येति लिङ्गविरोधः एवं चैकश्रुतिविषयतास्य विधानमित्यत्रिकं न्येत्तादावपि
 सन्नतरापरितिसिपास्त अनुदानानामित्युपक्रमसर्वेषामाभूदस्यैव यथा स्यादित्यर्थं परग्रहणं। न चैवं सति न वसूत्याः शास्त्रान्ते उत्कर्षेणा
 स्यात्सिद्धत्वात् गणेश्यादिवत्तरस्त्वानीकारस्यापि पूर्वैकश्रुतिः प्राप्नोति मम नुन दोषः। तस्या एव स्थाने सन्नतरविधानादिति चेन्न। अ
 त्रपाठेन परस्परप्रतिनवसूत्रा आसिद्धत्वाभावबोधनात्। अन्यप्रतिनवसूत्रमस्यैव। एतेनायां सन्नतर एकश्रुतेरिवोदानादनुदानस्ये
 ति स्वरितस्यापि परत्वात् बाधकः स्यादिति नोदानस्वरितोदयमिति सूत्रव्यर्थस्यादिनि। परास्तमित्याहुः। श्रुतुर्गतिनि। आमं चित्तं त्वपि
 पादादित्वात् न निदत्तं। इति साधारस्वराः। अकृतिविधाधनुः प्राणिपदिकं च न त्रादौ सर्वमूलत्वाद् अनुस्वरानाद। धातोः कर्पात्वनश्यतोत्र
 इति वर्तनी गोपायत इति। गुपेरत्तोदातादायस्तदन्तमपत्तोदातम्। एकास्वपिप्यपरे शिक्वावादस्य प्रवृत्तिः येषि उपदेशेनुदानाः पचादपस्तेष्वप्येविधिः

४६

४६

अनुदानोपदेशस्य निषेधविधौ चारिनाप्यनि। पिवाघादेशानामाधुदानत्वनिपातनसामर्थ्यात्तेषु नायं विधिः। स्वपादि आशदिषु जागृताः स्वपादयः
 स्वसार्वधनुकपित्यस्य सप्रम्याविपरिणामः अन्यनिरीति सप्रमादर्शनान्। अनिरीति किं। स्वपिनः अचीनि किं। स्वपन्। लेनि किं। चानसि स्वयानः सा
 र्वधनुके किं। सुपुपानुकिसेवेति नै न द्रव्ये दृष्टं। अभ्यास्तानामादिः। आदिरित्यनुवर्तमाने आदिप्रदणं नित्यार्थं अचीनि किं। दधान्। अनीरीति किं। अ
 सिया। इदं सूत्रं न च त्रीत्यत्र सिनिमिनिधाने प्राप्ताधुदानार्थं अनुदाने च। अन्यनिरीति निवृत्तं। अनुदान इति बहुव्रीहिरित्याह। अविद्यमानेति। अत
 एव मास्यदधरित्यादौ नित्यत्वादिकारलोपेक्षने पयस्वरः प्रवर्तन एव अभ्यास्तानामिति किं। दुर्लभेति च कास्तीत्यादावाधुदानार्थं मिदं ददानीत्यत्राप्यन
 रंगत्वात् पूर्वधनुस्वरं नोदानेन नोदित्वेनोपनिधानोपयोगे रं नोदातत्वाभावेऽपि पर्यायेण न योस्तत्वाप्राप्तिविदं स्पष्टा चेयं निः परस्यैपदानामिति भाष्ये
 न च धनो रित्यस्याधुदानविधौ यकत्वे प्रकरणे पाठेनाधुदानविधायकत्वेनुदाने चेति न कर्तव्यमिति धनो रिति सूत्रस्य भाष्यमसंगतत्वात् त्रीत्यानस्या
 धुदानविधायकत्वेऽप्यस्यावस्पकत्वादिति वाच्यं। स्थाने हिर्वचनमाश्रित्य पूर्वपक्षिणानयोक्तावपि पक्षद्वयेऽपि कर्तव्यत्वाभिप्रायेण क्रियते न्यास
 एवेति सिद्धांतुत्पादोपायान्। अस्पधनोरित्यत्रान्तग्रहणनुवृत्तिनिशापकतापराकेयदस्तु चित्त एवेत्यत्र विस्तरः — अत्र स्वसार्वधनुक

सूत्रे ४

मिति मंडकपुत्रासंबध्यते। समन्विनि। मदीहर्षेऽस्यस्यचिकरणत्वेपि धातुसः शयः श्रुः। आदीनां किमददानी। अनुदाने चेति नुमिषीत इ
 त्यादौ सावकारेण न च हिमादेऽदिः। त्वाद्यसार्वधनुकानुदानत्वं। अन्यस्मानां किं। प्राघनि। पितिकिं जायते। त्वसार्वधनुक इति स्पष्टार्थेन नुप्रत्यायादि
 निकिमर्थे आदिभ्याः परस्परितः प्रत्ययस्यैव संभवादि निचेत्त। प्रत्ययात्पूर्व एवोदातो यथास्यान् संघात उदानोपाधिति। न चोदानत्वादीनामज्ञ
 धर्मत्वेन पितृनि सप्रम्यानिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्त्या ज्ञातं परिभाषया वाच्यस्यैव भविष्यतीति वाच्यम्। सूचरविधौ संघातः कार्यित्वस्य अपि स्था
 पनात्। एवं चोद्योत्पत्त्येसादीनामप्रवृत्तिः। अतएव कषत्विन इति सूत्रेण ग्रहणं चरितार्थं। यद्यप्यनेकोदात्तानां न योग्यं यद्युपपन्नं ग्रहणं न तथापि
 पयि एते सर्वेषां स्यात्तदभावात् प्रत्ययादि निचरितार्थं। तेनासीनोत्पादौ चिस्वरतास्यादिन्योनुदानत्वं विप्रतिषेधेनेति सिद्धं। अन्येषां चित्त्वेनां
 तोदानत्वं अनुदानत्वं चादेरित्यसंभवाभावादि प्रतिषेधे संगतः स्यात् इति दिक्। न चैवमपि प्रत्यये पीतीत्येवोच्चातां किं पूर्वग्रहणेनान्यत्राप्य
 स्तानां त्वसार्वधनुकेऽत्यनुवृत्तापिनो प्रत्ययस्या संभावेन प्रत्यय इति व्यर्थमिति वाच्यं। पूर्वोक्ता र्थज्ञापनार्थमावश्यकत्वात्। प्रत्यय इत्युक्तौ तु
 सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषायाः पुनः प्रवृत्त्याः व्यवहितस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति चेत्त। सौवर्ग्यः सप्रम्यं न स्तरेन स्तप्रम्य इति ज्ञापनार्थत्वात्

४९०

प्रत्यायादिनिपंचम्यो न रांगविकल्पपरिभाषाप्रवृत्त्याः व्यवहितपूर्वस्य कार्यिण एव पूर्वशेन ग्रहणाच्च दोषः। इदं च ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वा
 त्तिर्दिष्टपरिभाषाविषय एव प्रवृत्तने। अतएव विभाषेसादौ न दोषः न च हि पूर्वोत्तरसाहचर्यान्निपरिभाषाविषयाः। वस्तुनः पस्थार्थे सप्रम्ये
 च ज्ञापनेन दंन विधिसुयेन विधिरिति परिभाषयाः न्यायसिद्धः। चतुरः ज्ञास्येत्तत्र च यथानास्याः प्रवृत्तिस्तथावस्यने। अत्र बहवः। इदं साया
 म्यापेक्षनेन त्रित्यादित्यादावपि प्रवृत्तिः। न चैवंगर्गा इत्यादौ यजजोश्चेति लुकि ज्ञाघुदानत्वं प्रसंगः इत्यदघटिनेनुबंधेनेति स्वरैकन्य
 जागत्ताभावेपि प्रत्यये परनः पूर्वकार्यित्वाभावेपि लुमसा लुप्ते प्रत्ययलक्षणान्स्तीत्यर्थस्य संज्ञाया मुपमानमित्यनेन ज्ञापनाच्च दोषः। न हि
 वंचेसादावाघुदानत्वाय। अन्यथा कनोपि प्रत्ययलक्षणेन अनित्यादिरित्येव सिद्धेनैवार्थस्यैव। अतएव अत्र य इत्यत्र लुकि न
 दोषः। वस्तुनोत्र य इत्यादौ न दोषः। कार्यिणोभावेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणेन हि निमित्तमन्यस्य कार्यमिति दिश्यनेन नितुन
 त्वैव स्थानिवत्वं प्रतिपाद्यते। असनः प्रसंगभावेन स्थानित्ववाधान्। अतएव न स्वभिन्न इत्यादावैसादिकं नामादिदानापित्यादावादिः सि
 च इत्यस्य प्रवृत्तय इत्यदघटिने निपयिप्रियोपयिप्रिय इत्यत्र च पयिमपोः सर्वनामस्थाने इत्येतस्यैव निवृत्त्यर्थेन लुपतांगस्येति सूत्रमाप्य

पठितमत्रलुमनालुमेप्रत्ययलक्षणनेष्यतश्चिबचनमेवराणं। यदिप्रागुक्तंज्ञापकं कचिस्वरेकर्तव्येप्रत्यायलक्षणनेलेव कचिदि
 त्युत्तराचामत्रितस्यचसर्वस्यासुपीत्यादौनरोपइत्युच्यतेनदानकाचिदोपशंकेनिबदन्तिः केचिनुविशेषापेक्षमेतत् पत्रनदतप्रदणसत्ता
 सत्ताभ्यांस्वसश्रयकार्षिभेदस्तत्रैवतत्प्रवृत्तिरितिनीहीत्यत्रहिपूर्वग्रहणाभावेनदंतस्यकीर्षित्वेप्रत्ययानांभ्यादीनांमत्तांस्वप्रव
 द्युदानःप्रत्ययानस्यस्यात्। सप्रम्यार्थपुरस्कारेनुपितमपहायभ्यादीनामेवोदानः स्यादितिस्यष्टस्तद्वेदः। उपोत्तमंरितिचउःयचनरस्या
 मित्यत्रापिदरिद्राक्षनुविषयेफलभेदः जित्सादिरित्यादौनुननतवेदः। उभयथापिप्रसूतेरेवोदानत्वात्। अनस्तत्रपरसप्रम्येवा। एवंच
 गगाइत्यादौनलुमतेतिनिषेधदेवनदोषश्चिपयिमप्यर्थमपिबचननावश्यकं। ननुसूत्ररूपेरितश्चइतिषट्पानिर्देशावास्तुकिंपरि
 भाषयेतिचेन्ननलाघवार्थत्वात्। ननुचतुरःशस्तीत्यत्रफलभेदस्यस्पष्टत्वेनपक्षद्वयेपियत्तत्परिभाषाप्रवृत्तिदुर्बारा नथाचशस
 रवोदानत्वंस्यात्तश्चिचेन्नचनुरःशसइत्येववक्तव्येमधेविजानीयसप्रम्यंनपाठेनतदप्रवृत्तेरित्याहुः इदंचिंसां संज्ञायामुपमानमिति
 सूत्रस्यभाष्यविरोधेन। किंचसर्वस्यसुपीत्यत्राप्येवंसतिनदंतसप्रमीनस्यात् नथाचनलुमतेतिनिषेधपत्तौसर्वस्तोपासिद्धिः।

४३१

चतुरःशस्तीत्यांस्यापित्वाघवार्थतायावक्तुंशकत्वाच्चनलुमतेतिस्त्रस्यभाष्यंनुलुमतिप्रतिषेधेएकपदस्वरस्योपसंख्यानंसर्वमंत्रित
 सिद्धलोकस्वरवर्णप्रयोजनञ्चकिञ्चुकस्वराःपथिमयोःसर्वनामस्थानेलुकीनिबार्जिकव्याख्यानपरसंज्ञायामुपमानमितिस्त्रस्यनु
 नत्प्रत्याख्यानपरमितिनतपोर्विरोधः इमानिचबार्जिकानिनलुमतांगस्येसत्रांगाधिकारःप्रतिनिर्दिश्यनश्चिपक्षएवप्रत्ययेपरतःपूर्वका
 र्यमात्रेप्रतिषेधपक्षेपिज्ञावर्यकानि सौवरीणांसप्रमीनानदंतसप्रमीत्वान्। उत्तरपदत्वेचापराशिविधविनिवत्तज्जित्किस्वरस्यानांगत्वा
 त्प्रतिषेधप्राप्तिरितिकैयटस्तु पलक्षणं। इहकिंचिदंगाधिकारेलुमनालुमेप्रत्ययलक्षणंभवतिकिंचिच्चान्नन्नभवतीतिस्त्रशेषस्यभा
 य्येकिंचिच्चेनिगदेनाहर्दशनासत्रासुपीतिप्रतिषेधेग्राह्यश्चिनिनकश्चिपक्षविरोधः। किंचिच्चेनिप्रतीकोजित्किस्वराशितिकैयट
 पलक्षणंनयाव्याख्येयश्चिसुधीयोविभावयन्नु। जिति। अत्राभ्यास्तानामितिनसंबध्यतेष्टलोहित्वास्यात्। चिकीर्षकश्चि। अत्रपरत्वादलो
 पः। नचस्वरोनित्यःराष्ट्रानरस्यशास्यानस्यानित्यत्वान्। लोपीनित्यःस्वरभिन्नस्याप्राप्तेःस्वरदीर्घपुलोपेषुलोपाजादेरास्यत्वाविबल
 निषेधारीकारउदानः। आदिर्लज्जभास्तानामितिःनपुलीत्यस्यसौचर्यश्चिन्यायेननदंतसप्रमीत्वेत्यनतंचप्याविपरिलम्पनेज्जभास्तान

अपरोक्षानिप्रसंगानि। निसमेगीतसन्तदुत्तिस्नावस्यकीनिनदरायस्तदागोरितिस्त्रयस्थेनव्यवस्थिनविभाषा।

रोयोणमुत्तनदंशेआदिरुत्तनस्वर्धः तेनजागरंलोचूपमित्यादिसिद्धिः। लोचूपिपंलोचूपिपमित्यादौचनानिप्रसंगः लोचूपमित्यादावलोप
स्यस्यानिवत्तंनुनस्वरेनिषेधत। एवंचविशेषाभावामनिप्रसापरसप्रम्येवमूलेउक्ता। अन्त्यास्त्रानामितिकिं। कंइयंकंइयं। त्यनेनामेवेतिस्
त्रेउच्चैः कारमित्यदाहरणेऽस्योपन्नासोहरदनः कृतश्चित्। अन्त्यास्त्रानामित्यनुवृत्तिपरवृत्तिविरोधत। यदिनुव्यवस्थितविभाषापरिगणन
परेणभाष्येणविरोधः। लोचूपंलोचूपमिति। आनीहोदित्वं परोलोचूपशब्देनुदानः। लोचूपसुभषामप्युदानं। नचनत्रकर्तव्यलोपस्यस्या
निवत्ता। स्वरविधौनन्निषेधत। शेषनिघानः। अचकर्तककिं। अत्रापिनदंतसप्तमीत्वेनफलेविशेषः। उपदेशेजंतुमक्षनिकर्तृपणान्त्यादि
रुदानइत्यर्थात्। लूपनेकेराइति। पक्षेएकस्वरेणमध्योदानं। उपदेशेकिंकीर्यनइत्यादौ। इत्थेपरत्वेचार्यस्वरोपयास्यादिति। इदंचतास
नुदानेदिनित्स्त्रयमासैकदेशस्यापुपदेशपदस्यानुवृत्तासप्तम्याविपरिणामेनचलत्थं। नचैवजनरंतर्नाविनएपथात्कर्मकर्तारजाय
तेस्वपमेवेत्यत्रनस्यात्। उपदेशेजंतुत्वाभावादितिवाच्यं। यश्चिनिविषयसप्तमीमाश्रित्यप्रत्ययोत्यानैः प्रागेयात्प्रवृत्तेः उपदेशेइत्यस्यच
युगपदेशइत्यर्थइतिदिक्। चक्ष्मापोनमंरितीत्यतउपोनमग्रदणमनुवर्तते। चडुःरानइतिनिडुःनुअदुपदेशात्परत्वेनोनस्यनुदा

४३२

नेदित्यर्थः। नुदानः उपोत्तमंकिंमाहिदधत्तञ्चडुःएवस्वरइतिअनुस्वरः। अपत्रानिपदिकास्वराः तेचप्रायेणक्षनद्वितप्रत्ययबलेनैवहोयाः उए
दिपुउणादिप्रत्ययैः अनुत्तानिः पक्षेफिट्स्त्रेः क्वचिद्विशिष्यविधानादित्याहृत्। अनएवपुत्रीयतेः किंपिपुत्रीरित्यादौसर्वानुदानत्वमेव। अनएव
कर्मण्या रितिस्त्रेयांसराष्टस्यानविषयस्येतिपिस्त्रमासंकुपनेदीर्घश्चेतिऔणादिकसप्रत्ययानत्वादनोदाननाकेपदेनोकायांसमेकापित
नीत्यादित्वमपिनयैव। आज्यराष्टेनुआडुःपूर्वनिअंजेः कावितिपक्षेआधुदानत्वंस्यष्टमेव। एपत्तसेनुनविषयस्येत्याधुदानत्वंबोधः कर्त्तव्य
तः कर्त्तव्येराकारवत्तत्रपरयोधजनदनस्येत्यर्थः। अनित्यादिरित्यस्यापवादोयं। वक्तिः आदनादित्यर्थेयुक्तआदेननक्तत्वादायइत्येवस्ताच्च
नुपाकरत्यादौ यजातिप्रधानुविषेणैतानंदनविधिः स्वरविधौअजनमविधमानवदिनिनुनास्तिस्वरोहृस्यकविधेरभावान्। आकारा
ताद्यनोर्विहीनइत्यर्थः स्यान्इतिबोध्यं। यद्यपिनिर्दिश्यमापरिभाषयाधज्जएवोदानत्वतथाप्यनग्रदणस्वरविधौसंघानः कापीनित्यापिन
त्वादादेरनस्याचपपरिणामाहृदित्यर्थमेवचस्वरविधौनिर्दिश्यमानपरिभाषयाअप्यप्रवृत्तिरित्याहुः। उक्षादीनांच। उच्छ्रमूलेअजंजत्याधजनः
। जपवधाववेतौवधश्चिनिपाठस्तुचित्। उदाननिवृत्तिस्वरेणसिद्धेः गरोविषेअबंनोतोदानः। अन्त्याधुदानः। वेदवेगवेष्टवकाः करणे

घजंताः। भावेऽधुदाना एव स्तुत्येयद्रवस्थेदसि समासार्थमिदं परिष्कृतं संयतं परिष्कृतं वर्तमानोच्चे स्तोत्रे सागनिवर्तमानो वर्तमानो निष्पद्यं
 आदिः। अत्र न्यमध्यादानः श्रवणं दत्तं अत्र चानेन तादाधुदानः। सावनापो भावगर्हायां। अन्यत्राधुदानो मेयनो मगदेहा घजंताः। उध्दिता अ
 निगल इति बहवः। घजंता इति। एतज्भावे। एतच्चित्तु एतच्चैव सिद्धेः। रारजस्य पंताना मिनिनुना स्तिचनुरः। अत्र सौवर्पा रसमप्य इति न
 प्रवर्तने। अन्यथा चनुरः शस्य सित्येव वदेननेहेति। नकाराकारस्यनेत्यर्थः स्वरेनेनिनिषेधस्तुलोपकृपा आदेशस्यैव। त्वविधौ स्तानि वत्ताना
 वानस्यापिन नत्तादाधुननैनेनवेनिभावः। केचिनुचनस्मादेशोऽधुदान निपाननसामर्थ्याच्चनुरः। रासीति न प्रवर्तने। न चनस्य मिसत्र पट्ट
 त्रीति विभक्तिः स्वरस्यापि बाधपतिः। इत्यादिग्रंथसामर्थ्येन न दवाधत्त। न पादि। परच्चित्तु रां वद्वचनविषयत्वादिवचनैकवचनेन स्तः। उपस
 मस्ते संभवेषु विविदिन विशेषणान्नक्षेपः। नत्र पञ्चो जसा सोर्गुगे वा माह्लादयः। विशेषेजसिनेदमसर्वनामस्थानस्यधिकारान्। रास्येकादेश
 उदात्तेनेत्यनेन सिद्धम्। अन्यद्वाह्लादयः। निसंयं पितिसृष्ट्यो जसस्त्वेन भावम्। नित्यः परस्यैव त्रोदानपणस्त्वेन भावम्। चनुरः। शदेजस्य सर्वना
 मस्थानस्यनुवृत्तान्दोषः। नत्ताच्चनस्वः परस्यैव व्यावर्त्यम्। यदि निपाननस्वरोत्पत्तिविभक्तिस्वरस्य बाधकः स्यात् इत्यादिग्रंथसामनपकं

स्थानं चनुरः परस्येति न व्यावर्त्यम्। चनुरः रासीत्यादि सामर्थ्येन तस्य बाधम्। न च गौले चरितार्थम्। वार्तिकप्रामाण्येन नत्राप्रवृत्तेरित्याहुः
 ननु नित्यो जसस्त्वेनोपसमस्तार्थमिदं इति भाष्येण जस्य ग्रहणवद्वादिग्रहणस्यापि न दर्पकत्वसूचनादार्तिकव्याख्यानभाष्ये स्विनमे
 पि भगवतादूषितमेव। नत्तादिनिपरिभाषणेन विदिन विशेषणा संभवश्चिन्नदाशयः। एवं इत्यादिग्रंथसामर्थ्येन मनसि निभयज्ञापका संभ
 वं मत्तानेन बवापुनश्च नत्त परस्यैव त्रस्वरः प्राप्नोतीति ग्रंथेन नृत्तं कियुक्तेषु वसाधिनः। नत्तादौ एषट्त्रीत्यादेश्चनुरः रासीत्यादेश्च प्रवृ
 त्तिरस्यैव सत्यनिधने इति भाष्यसमनमिनिधेयं। त्व्युपानमं नदं नेपदेशनि। सौवरीणां सप्तमीनां नदं ने सप्तमीत्यादिनिभावः। षट्त्रीत्या
 स्तापवादः। आपादभिरिति। आशनिभिन्नपदं। विभाषाभाषायां पक्षे षट्त्रीत्यां नोदानत्वं। सर्वस्य सुसुर्वराहश्च गौणो नोदानो निपानितः।
 उध्दितादौ नोदानः। एवं च सुपिकिं सर्वतर इति वृत्तं प्रसुक्तम्। अन्ययलक्षणं नत्रापि सुवनत्वात्। अतः नत्तादिकस्तरवादिस्तु न भा
 व्यासुटः। अत्र सुपीत्युक्तेः फलं नु सर्वस्य विकारः सार्वस्वतानुदानादिप्रदानिकसुवनं लक्षणं अस्ति हि। श्रवणं तु आधुदानं सैव। प्र
 त्ययलक्षणेनापि स्वरस्यैव भाष्यत्वात्। सप्तमीतिदेशस्तु लाघवार्थः। सौवरीणां सप्तमीनां नदं ने सप्तमीत्यात्। सर्वस्वनकक्षेति वक्त

यो सर्वकः अत्रानोदान एव। अत्रिस्वार्थः सौवर्ग्य इत्यस्य सामान्यः। प्रवृत्तिमभिप्रेत्याह जिदं न स्येति। ननु गुरुसेत्सादौ धानु संज्ञायाः प
 रत्वा चित्स्वरे दाने स नंतस्मा धानुत्वे सति शिष्टत्वात् ननु स्वरः प्राप्नोति शक्तिं चेन्न। स नो नित्ता सामर्थ्येन विशिष्टस्यापि बाधेनाद्युदात्तल
 सिद्धेः न च स न्यङो रित्यादौ विशेषणार्थः सः अन्यथा वत्स इत्यत्रापि स्यादिति वाच्यं। धानो रित्यनुवर्त्य स शब्दानस्य धानो हित्व विधानेन
 दोषान् पथिमयोः सर्वः पथिमथि शब्दवत्तौ दानौ। अत्र सौचरिणां समीपानां न दंत परत्वे पितुम नायु प्रत्यय लक्षणैः न्यूनं शनि
 भाष्येनैव पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेणां नोदान एव। सुपया इत्यादावपि प्रत्यय लक्षणैः न स्येव। समासाया विभक्तिः सानुनप
 थिमयो विदितो निनतत्राप्यस्य प्रवृत्तिः यथो निवासो ह्यंति निवसंत्य स्मिन्निवसि अधिकरणे पुंनि सनायामि नियः। निवासे किं दान
 श्रोराणां पित्यादावेवं नत्वा दाना दानत्वमेव। जयोः स्वशनि। नैव करणेयः अन्यत्रैवात्तो दानतः। दृष्टादनां च दृष्टुसे चने इत्युपलक्षणः
 कः आसति गणशनि। फिरसूत्रे पुत्रा मादीनां चेति सूत्रिनं। सोप्याह निगणः। एवं चानिहिनाद्युदात्तस्या दृष्टादितं ग्रामादितं वा बोध्यं। अं
 नोदानस्य नुचं धादितं घृतादितं वा बोध्यं। एवं च धाना मेव। सूत्राभां सर्वे हसि शौ इतरसूत्रे ह्यप्रणयनं कर्तुं न दानदोषायेति दिक्।

४१४

एते देवेति। एतच्चोपपादितं। निष्ठावध्याजनान्। अकारभिन्न आदिरित्यर्थः। निष्ठादिष्वप्यर्थे प्रथमा। अथाक्त इत्यादावेकादेशस्यावदि
 रंगासिद्धत्वादिनिप्रतिषेधेन आरितः कः सकर्मकादप्यशेः कर्तृरिक्त उपधादीर्घश्चात्रैव निपात्यनेन आडः पूर्वलिक्तमात्रः। आडः प्र
 वृत्तिविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वात्कर्तृरिक्त इति वृत्तिः। विवक्षा विवक्षयोश्च प्रयोगाधीनत्वान्ना निष्ठापादनमिति न दारायः। आडः
 वत्त्वेनाप्यशनिघटित्यास्याप्यपवादार्थः। अन्येन एव नोत्कर्माण्येवायं कर्तृरिक्त कर्तृत्वेनापि चार्णोक्तत्वात्। दृष्ट एव विवक्षित इत्यो
 दूः नदुनयमपि नाप्यासंमतं। रिक्ते वि। पूर्वोतिरसाहचर्यान् रिक्त शब्दे विद्यमान आदिरित्यर्थः। ननु नत्र परे इत्यर्थः रिक्त इति पक्षे प्र
 त्ययस्वरेणां नोदानः। दृष्टापि नैव वास्तवशनि पक्षे नापायां च प्रत्ययस्वरेणां नोदानो नुप्राप्तीतीत्यनः श्वीरितो निष्ठायापिनी इति निषे
 धः अनेति चिः अर्निद्रा निषुक् नित्यं मंत्रे। न केवलं गनार्थनामात्रं किं नारभ्यमात्सो सूत्रो दोषोपस्तीत्याह। अपिनाः पथिरित्यादिना। सूत्रेति
 रोध्य सपाठः ग्रामादिकः। इदमेव धनयितुं सूत्रमित्यप्ये। युष्मदस्मदो। ह्यिचेनियोगविभागो यथासंख्य निवृत्त्यर्थः एकादेश उदानेनेति विभ
 क्तेरुदाने प्राप्तेव वनापतोना। निष्ठावध्याजित्तनो धन्यदणमनुवर्तने नोभिन्नादिहि नोपोयत्तन दंत स्येत्यर्थः। अनावशति प्रतिषेधेनाप्य

निदलस्वरप्राप्तिर्व्यञ्जनमविधमानवदिति। इत्याद्यावरेरचोसंभवात्तद्विषयकस्यास्त्वसामर्थ्येन ह्येवमिस्थाने उदाहरणकः कश्चित्
 हितयामिप्रायेण हलः स्वरप्राप्तिः स्पष्टं चेदं भाष्ये निस्वरितापवादोपः ३३ वंदा एतन्मोक्षानुबन्धकत्वा श्रवणासिद्धिरिति भावः अयमपि नि
 स्वरापवादः अत्र वडः एवग्रहणमिति तस्य निस्तुतासिनिस्तुतेनिरुपितं। विभाषा। वेणुराष्ट्रेनित्वाद्युदानः प्राप्तिः स्थानुरित्यनुवर्तमाने अ
 निवृत्तिभ्यो निञ्जेनियुत्तादिनत्वात्। ह्रस्वनेयद्विचानस्तदन्तोदानत्वे प्राप्तिप्रदिशानचनराप्यन्तोदानत्वमेव प्राप्तिपत्तुश्रयोकारस्योदा
 नस्य लोपान्नलसार्वधानुकानुदानत्वेन नुदाननिवृत्तिस्वरेण शानजलोमभ्योदानश्च निनन्न विदीक्ष्यस्विदिभ्यो लसार्वधानुकानुदानत्वप्र
 तिषेधतः केचित्तस्य वचनस्य तिङ् न एव प्रवृत्तिः भाष्ये प्रथममोलिङीत्युक्ताये विरोधेणेत्युक्ते लिङ् भिन्ननिङ् सदृशोऽदृशदेशि
 न्येव प्रवृत्तेः प्रनतिरित्याहुः। परावेणुरिव वेणुरितिकेनो लुप्पनुष्यश्चिलुप् नरासंज्ञायापुपमानमिनिनित्यमाधुदानत्वमिष्यनो
 म्मात्मागरागाज्यावश्चिन्तकपत्तिनश्चेत्तद्वोदानत्वबोधो। अंत्येपुत्रिपुत्रस्य स्वरेणान्तोदात्तत्वं नत्रकुट्टस्वर्गोचरादावदं
 तौमनोः पूर्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षयानपुंसकस्य हितस्य विशेषणं केचिनुस्तुते पूर्वशब्दं ध्विगोपदंति स्त्रियोसंज्ञायामित्य

४३४

सस्त्रियां वर्तमानाया संज्ञानस्या विधमानादित्ययास्तदाह। स्त्रीनाम्नीनि मत्वं न चेत्स्त्रीनाम भवितात्पर्यः आकिंश्चुमिति।
 अवहस्वनुडः भ्यामनुविलेवा संज्ञायां किंस्वडावनी स्त्रियां किंश्चुवरावानुदाहरणे च चमनौ च दूत्वेन जितस्तरादीनां शरादीनां
 चेति दीर्घः। चातुरथिकेन घातात् पुमनोः किं गवादीनां निदभावे पूर्वग्रहणस्यापि अभावात्संज्ञासहसंबन्धिन आकारमात्रस्या
 स्यादित्याहुः पूर्वग्रहणान्नेह सानुमिति। अन्यथा स्त्रीनाम्नामत्वं न स्येत्सर्पः स्यात् अंतोवासाः वसा अंतश्चिन्तुनोक्तं राजवनी
 तत्रमास्यस्यादिनि पूर्वग्रहणान्नेह सानुमिति अन्यथा स्त्रीनाम्नामत्वं न स्येत्सर्पः स्यात् अंतोवासाः अंतश्चिन्तुनोक्तं राजवनी तत्र
 पीष्टदिनि। स्त्रविधौ न जोपस्या सिद्धत्वाच्चावनी आष्टः किंनु अन्वनी शष्टः। वत्त्वा श्रया सिद्धत्वाच्चावनीनि। संज्ञायामिति
 वत्त्वा शरादीनां चेति दीर्घः योगविनागश्चिं सप्रयोजनः। अथ फिट् सूत्राणि। अपाणि नीयान्मयेतानि आपुसतश्च उपसगोहति
 अवट्स्फोपायनस्येत्यादिस्तु पुत्रायादाव्यवरुनत्वादविरुद्धत्वाच्च साधुत्ववस्थापकानि निपातुपाणिनीयानेवैतानि निनन्न
 वषादीनां च डंशरादीनां चेतान्यामादौ निगण्ण्य क्रमेण धुस्रमत्त्वान्तोदानत्वयोशामादीनां च घृतादी चेतनयोर्वैषम्यापिने। म

मनुष्यकर्मकलाचरोषः। फिपोनः फिडिनिप्रानिपदिकस्मापुवचार्यसंज्ञा। उच्चैर्दत्तशनिः नन्वलोदिचेदुंसिः। नन्वः सः किदिनिबुत्ताप
 नातप्रत्यपस्वरेणैवानोदातत्सिद्धिरितिचेन्नाबुत्तमिपत्तेजावर्यकत्तान्। पाटलापाजंकावा। ओषधिविरोपस्ववाचकै। जघावा
 नश्निप्रामेशनिः पूर्वपरान्वपिइदं। इदमुपलक्षणं घञविदुस्त्वंनस्पेतादिनामपिदुर्वारित्वादित्याहुः। सागरश्निः अत्रापिजघावंनश्निप्र
 मे। नन्वेनेनांनोदातत्ताभावेपिनिपमनआफदानत्वंकेनस्यात्। विषयांकाभावान्। अनोनियमश्निवक्तुंयुक्तमित्यनआह। इहैवेनि। ओ
 षांस्त्राणांमाघसूत्रबोधकांवाधनार्थत्वात्। अस्त्रिपामितेनरभावेस्त्रिपामप्यननवाधकंवाध्यनवाधकवान्येनैवानुमायतेनन्वमधोदा
 तत्त्वस्यानातंभवात्सर्वानुदानविधायकस्यचफिदुस्त्रेषदर्शनादाधुदानविधायकमेवेतिभावः। स्त्रीविषयेताधुदानत्वमित्यने। गुरु
 मिनि। नन्विषयसेनिस्वांगशिष्टामितिवाप्राप्तेननुगुराशस्यदत्तत्वाभावात्कपंस्वांगेत्सस्याप्राप्तिरनआह। अंतरंगमितिस्त्रीवि
 षयवर्णेनि। स्त्रीविषयवर्णसुपूर्वाणामित्यनेनेत्यर्थः। स्त्रीविषयवर्णनिम्नामितिकेषांचित्साहः। जघावंनश्नेवान्नापरत्वात्अस्य
 नुवृद्धिस्तुदाहरणमित्यने। इत्यनिः दण्डादित्याधन। पात्रस्याच्चाह। इदमुपलक्षणम्। सत्राघदश्निप्रत्यपस्वरेणापि। नन्वयुत्स

४३६

न्नेषेवफिदुस्त्रप्रवृत्तेरेवेनिप्रत्युदाहरणमयुक्तमितिचेन्न। अस्मादिवस्त्रीविषयग्रहणान्ज्ञापकान्त्युत्तनिमार्गप्राप्तस्वरस्यापिफिदुस्त्र
 रोवाधकश्निवर्दनिः ध्वनिनंचेदंतिस्तुशस्वितिकैययेस्त्वंनस्याअस्मादेशिनिः शकारम्कारादिभिन्नस्वराष्टानस्यांनउदानइत्यर्थः
 शीडः। खोनिदिनि। इदं। सामुक्तपंचपाघानुशीडः। स्त्रोहस्वश्चेनिपठनितत्राहय्या। अंतरंगत्वादितिस्वरस्वरांगत्वापेक्षत्वादनरंगत्वावि
 सनस्यान्। स्वांगशिष्टामितिस्त्रेनग्रहणसर्वनामप्रानिपदिकसंज्ञाकालिकादंतत्वमादायनप्रनिबोधंपूर्वतउदासशेषिवो
 ध्यं। अस्मादिस्वांगवाचकसंस्वराष्टस्वांगशियमित्याधुदानत्वप्राप्त्यासोथत्रप्रत्युदाहरणं ग्रीवायां वक्षोपिकत्तआसनितादौ ग्रीवायां राष्ट
 स्यांनोदातत्तान्ध्वंदसत्त्वानिवात्यंहिष्टवसरइत्यहुरितिअत्रारुचिवीजंसंप्रवीचीदिनिचरप्रत्ययस्यादिसिद्धांपरिवस्तुउदाहार्यइ
 ति। अनेनैवसिद्धेनन्यर्थमित्याशयेइतिनत्वंअत्रसूत्रेससाहचर्यंनतिराष्टः पत्न्यादिस्त्रविहितएवगृह्यतेदक्षिणस्यासाधवि
 ति। प्रवीणइत्यर्थः। वीणयासामुवादक्षिणइत्युदाहरणं। प्रवीणइत्यर्थः। स्वांगस्यायामादिमितिस्वांगेति। किं। दक्षिणदेशः। अ
 त्सर्वनामत्तादाधुदानत्वंनचपरत्वादेवनेना। धुदानत्वम्। नन्विष्यनितिवाच्यंअस्यप्रकरणस्यबाधकवाधकनार्थत्वात्तत्त्व

स्पामअत्रधरसीतिवर्तनइत्याहुः।अनोदानइत्येवाआस्येनिकिंशब्दोभगवानावाजातोदानत्वंवा।पक्षेआधुदानत्वंशुल्कगौरयोः
 नामध्येयस्येतिवर्तनेनेनामधेययोरंतोदानत्वमवकृज्जैनेतिउणादिसूत्रनिपातिनंतोदानत्वस्यकेषुकराष्टस्यलत्वेयुःकरा
 ष्टस्युत्पत्तेरितिबोधो।अंगुष्ठोदक।अंतरनित्वादिग्रहणानुवृत्तिशंकानिवाणार्थउदकस्यकर्दमादित्वादाघदिनीययोपपत्ति
 एप्राप्तेवकस्यप्राणिनाचक्रपूर्वाणामित्याधुदानत्वप्राप्तेनेनलोकेशनिनियमकरणसामर्थ्यादिनिभावःवशाशस्त्ववशोःव
 श्यघचिरापिशिततात्पर्यम्।प्रष्टस्याच।प्रष्टस्येतिपाठान्तरेवाभायायामिति।पक्षेस्वागसिठमित्याधुदानत्वंप्रष्टेनिष्ठाचछाजनादि
 नितन।अयस्यस्वाभ्यावेश्येत्ताधुदानएव।अनज्ञापकादिनिस्त्रिविषयवर्णेनिदिनीयपादस्यसूत्रेणेतन्नेनहेत्राणामाविष
 यणानित्वावन्तानिमित्तार्थःनहेत्राणांकिंस्वदुआवितादिकिं।अश्विनिश्रविष्टेत्यादिश्रवणोपधनवनीशस्त्वामिष्टदिविन्मनोरि
 तिलुक्विषयग्रहणंवंतंआवंतानावंतस्यनक्षत्रवाचकस्यासत्वात्।नकृष्कवर्गपूर्वस्यापविषयस्यानक्षत्रस्यानउदानोनेस
 र्थकपूर्वसेतिकिं।बाहुलाआस्येनिकिंशब्दनिकसुजानामाएविकाद्यनिकात्याइत्यात्रापिअपिलान्निकाअपिकावहुलिकेति

४९९

क्षनिकापर्यापौअत्रपक्षेक्षनिकत्वादेःप्रयोजनमधाविशस्वेत्यादिआहुनितिबराहइन्द्रापुरवमित्यादावनोदानदाप्रत्युदाहर
 णं।पक्षेउदानइतिउदानग्रहणानुवृत्तेरितिभावइतिप्रथमः।पादःइत्स्वानस्यस्त्रीविषयस्यनित्यस्त्रीलिंगस्येत्यर्थःवलिनि
 वलिशब्दोपिजरयाश्वपचर्माणिनुसचशरीरेनित्यस्त्रीलिंगःइत्येनिकिंनदीस्त्रीनिकिंमरुवयुःविषयनिकिलघुःबहुनष्ट
 विषयस्यस्त्रियाविषयस्यनयोनिमंसस्येतिपाठेनविषयसदानुवृत्तैवसिद्धेपुनर्विषयपदंलिंगव्यसपप्रत्ययलोपान्नरेणलिंगोत्त
 रपसंकोनस्यवाविषयानामात्रेणनप्रवृत्त्यर्थःयथामधेस्त्रप्राश्वासनइत्यादौवामधस्मिन्सनिमधुमसिःमधेर्जचिनियनोज
 क्वातिकेनध्वनितंवेदमीचठिवचनइतिसूत्रेभाष्येनवित्तिकिंपूर्नःसर्पिरितिइतिननज्यानिःशब्दोतुनित्वादाधुदानत्वमेव
 स्तित्वाशनिशनिनियोमाशब्दोद्युतादिपाठांतोदानाविनिसंक्रेयदध्वेनिसूत्रेकैयट्।नक्षिसंनित्वाश्वमेइत्यादावाधुदानत्वमेव
 क्षमानत्वानुपमाशब्देपिमकरवरुत्तानेनविनिश्चयपर्यायणोनोदानविधनान्।शालिनीदिष्टुनादित्वांतोदात्तंनोदुणात्वादिकिं
 अगोधमाशनिअत्रपरत्वादिवलवावेनइतिमध्योदानत्वसिद्धेःपर्यायणाधुदानत्वसिद्धेश्चसिद्धचित्तचणकास्तुचित्तचपवेदोत्पानजो

पेक्षनेपाणिनिपेनुदानादेरानेसादोएषामिवएने।पुपाणिनिपशास्त्रप्रवृत्तौवाधकाभावात्प्रयोपस्यसिद्धत्वेनैतप्रवृत्तिः।शब्दादशब्दोद्यु
 नादित्वादंनोदादंनोरस्योदाद।रणंचतुष्कपातः।रणेनकाजकपात्वेनिपूर्वपदप्रत्ययनिस्वरोणाधुदानत्वंचत्वारश्चत्वारामुस्वरेणराशिचनु
 रशासिनिभासादोसचुपोनमंपेट्रिस्त्वेननभाव्यशतिसमासउदाहृतत्रकिगणः।संख्यायाःकिंदिडिस्त्रांगइदंचसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले
 पददंतत्रैवप्रवर्ततेनेनेमस्तोममर्द्धनइत्यादौनचोपःसर्वोमान्यसर्वांगेनोदानानिपात्यनेनयोरन्यःपिप्यालमिसादौनधादर्शनान्।परो
 मात्रपेसादोव्यत्ययनांतोदानत्वपरमृत्योश्चादेवादानस्यापिदर्शनान्।स्वांगेसादिकिंघटःआदेनाकिंवाहुराजराज्यप्राणिनाकुपूर्वमिति
 त्सममुद्गशनिस्त्रेयासहरदनयोःकुपूर्वाणामितिपाठोदृश्यतेकवर्गधिपूर्वेननम्येआदिरित्यर्थःसर्वनामकार्येनुसौत्रत्वात्रकानित्ववसि
 हेपूर्वप्रहणंबवहिनस्यापिग्रहणार्थेनकुपूर्वमितिपाठेचटकादाबाधुदानत्वंभवत्सेवउदकमिनिकर्मदमादिरित्येकित्वादिकिदृशितं
 अन्येनुरन्तरंवदत्रापिआदिरितिनसंबन्धनेपासनस्वरसात्तनेनचटकादावनेनमथोदानत्वंहरदतोक्तपाठस्तुचित्ययैवेत्याहस्य
 पुवद्विमेसादिकिंवंधुकउन्नवधंत्रानापिनामाना।भ्रानत्यन्त्रमाहुशिहौपिनुध्ययेसाध्यंदसत्वादोदानुत्तमानुसत्तमिधामिसा

४३८

२४

दुःवर्णानत्रादिगितेमितिपाठनिकारयर्थश्चित्संनश्निश्चैनशब्दोद्युनादित्वादंतोवोध्यहृत्त्वांतस्मद्भूत्त्वांतस्यकिंवधूद्वत्त्वेकिं
 प्राप्तंअनृत्किंनृणाकंनाथीत्येकिजडवधिरः।कुरात्तशब्देनेनाधुदानइत्येके।अंतोदानइत्युजवजदनःसरत्तश्चित्सविशेषसंज्ञात्वेननाच
 व्याप्रवर्गमात्रेहृत्त्वांतस्यस्याप्राप्तिः।ग्रायादिग्रायादिराश्रयिगणलुवंतस्यपमेयसंज्ञायासुपमानमित्यनेनसमानार्थमेनन।लुविनिकिंहु
 अग्निर्माणावकःउपमेयनिकिंवैणाअदूरभवश्चेत्सणेवरणादिव्यश्चेत्तुणामेसादिकिरत्तकश्वापंरुकदवयथादेशश्चनिगणत्वात्
 नोलुपिभुनकउपमेयेनेनतुतस्येयंसंज्ञानवृत्तपर्वन।त्यविपिफिट्स्त्वृत्तौनन्यध्रमहिषसिंहवृत्तपर्वनानामितिपद्यनेनथापि
 त्तपर्वनापिबिशेषणामेवग्रहणमितिनदघटिनमेवसूत्रंपठितंसर्वत्रविशेषःपदानयाभावाभावबोधनाप्युत्क्रमरुनराजविशेष
 स्याअत्रापिलुवंतस्योपमेयनिसूत्रमनुवर्तनेनैवसिद्धेहृत्त्वेनेनियमापमिदंनदाह।अंगाप्रत्युदाहरणमितिद्वौनुरुहस्य
 चेज्जविशेषस्पवेनियमउक्तस्तचित्संपूर्वसूत्रेव्याग्रहणवैयर्थ्यापिनेःयमन्वाशष्टःशब्तादिवशैरुत्तनचमोघ्रशब्दस्तथेतिनवय
 यामिसयो।अत्रांगइत्युदाहरणंचित्संननस्यजनपदशब्दित्वाजंनत्वेनाधुदानसिद्धेःकायइत्युदाहरणानत्रहिषाहमगहस्य

अनेनुचुवंतस्येसाधननुवसास्वाविधित्वमेवेधंति लघावन्ते आत्रापिशेर्न। संवध्यतेनेनानादेरपिगुणोरुदानः अनएवदपाकपि
 शष्टेनेनमध्यादानशतिदपाकपनिस्त्रेदृननुक्तंस्वडिकादिषुकुलुकराद्येनेनमध्यादानशतिकैपटेनचोक्तं वराहशष्टनुघुनादिरि
 सुक्तमेवानचगुरुणा ध्येयज्ञादिरित्यथेस्तुशनिवाच्य। दपाकप्यारावप्रवृत्तायत्ववृत्तादिविरोधनोअननोडिनिपिस्त्रेसामारं
 कल्याणौलघावन्तस्त्रेनेनमध्यादानाविनिहरदनविरोधश्चलघावित्तादिकिवानप्रमोः साभासंजननोकपाविनांतत्वात्तत्
 घुरंतोत्रवरुचकिंदेवगुरुकिंसलयंकल्याणशनिपयपिणादिमध्यानुदानौस्त्रीविषयावर्णापिपूष्कचिफिरदुतौस्त्रीविष
 यवर्णात्रिपामत्तित्यादिपाठः सोपिपूजेध्यापूर्वस्येनिसूत्रेदर्शिनमद्विकेतिअस्यप्राप्तिमात्रेणेश्मुदाहरणंप्राप्तस्यस्यपरत्वात्
 दिनाचेत्सननवाधनललनेतुदाहार्यनचानेनैवसिद्धेहस्वानस्यस्त्रीविषयस्येनिवर्णनानेतिचसूत्रव्यर्थमितिवाचंअत्रव
 र्चइत्यनुवृत्तेनरोषः अनएवश्येनिसुदाहरणंदत्ताहरिणासुदाहरणंनंइदंनंधवलीदीनफराहरणानीनिप्तादयस्त्वानो
 दाताएवेतिवाध्यापिसंगसारंगकल्याणौलघावन्तशनिमध्यादानाशतिकैयपदिदशनात्। इदंवात्वापूर्वविनिषेधेनपूर्वमेवप्रव

४७७

ननइत्याहुः। अचुशष्टासर्वशनिअस्वादेरिनिबन्तयेअनुपूर्वाणमित्युक्तेः समानाधिककरणेवहुव्रीहिनेनिनावः अचुपूर्व
 तत्रपंचमीतयुरुपस्तुन। अत्रावितेवसिद्धेपूर्वग्रहणवेयथापिनेः अनुवर्तमानफिकइत्येनाचयानापनेश्वराकुनीनांचपूर्वामिति
 अंअंतासूवमित्यर्थः लघुपूर्वमित्यस्यसमस्तपदहयंअत्रायस्याथ्यादिरितिनसंवध्यतेअत्रपूर्वग्रहणान्। नेनकुचुटनीतिराम
 ध्येदानोकुचुरस्यावेदेतोदानपाठः स्नुअदसः निनिरिपुः शारवायामध्यादानः पूष्यनेयनेननितिरिशष्टेनोदानशनिप्राणि
 रजनादिसूत्रस्यहरदनः परास्तः जुघुपूर्वमितिबहुव्रीहिस्तुनलघोरितिपंचमीनिर्देशेनैवसिद्धेपूर्वग्रहणवेयथापिनेः लघोः प्र
 र्वमितिनसूत्ररूपोपिनसप्तमीनिर्देशेनैवसिद्धेः ननुप्राक्रनुवाचिनांप्राणिवाचिनांचेत्यर्थः संवेतोअनयोर्लघावन्तः शनिनिषिद्धे
 तोदानत्वएवचकपोनमपूरशष्टौलघावन्तेशनिमध्यादानाविनिप्राणिरजनादिसूत्रस्यहरदनश्चित्तः स्वडिकादिसूत्रोअनु
 कोमध्यादानशतिकैपटश्च। अन्त्यानांरुहसंनकधम्यवाचिककारषकारांनानामित्यर्थः श्यामाकाशनिउशारदारकपालपला
 लस्यामाकेनिसूत्रे श्यामाकग्रहणंलधम्यवाचकग्रहणार्थंअनएवश्यामास्त्रीकाशनियत्यथैपिश्यामाकशष्टाद्युदानइत्याहुः

भाषाश्रुतिजस्यनणधन्यानांवेसत्रोदाहृतत्तानवालास्तुदाहरणमुचिनंदलंनानामसंभवेनाकारविशिष्टप्रदणधनयेति
 किंअलोकःरुहेतिकिंचणकाःक्षेतिकेगोधूमाःजनपदराःअक्षिभ्वसंज्ञाकेकपशितियनुपांनस्यात्तात्पूर्वमित्सनेनपरत्वादत्रभाष्य
 मितिनत्रवाध्यसामान्यचित्तामश्रितनस्यापानेनवाधादिसाहःअंगावेगापुश्यदाहरणजेत्यादिकिं।ओअजगाराका।अजनाना
 किंरत्नादयादिनामअत्रकेचिज्जनपदशष्टानामित्सनुवर्तयेनिकुरुगाहेनिसूत्रस्तहरदनस्वरसोपेवतन्मनेपंचालात्सत्त्वात्तु
 राहापंशंनानांचध्याअत्रवेत्सनुवर्ततेअनएवास्मैमादिभ्यश्चपित्कष्यत्वेनिपद्यमानमनोदानत्वंसंगधनेध्यादसत्तामयेनुज
 नपदशष्टानामित्सनुवर्तयेनितेषानकश्चिदोषःकुरवश्चेजयतिदयश्चिदोदाहर्पंशचांकिंवसानपशगिति किंअंगाश्रुतिद्वितीयः
 पादलसौटमितिलघावतंश्चेनहाह्तितापरत्वादिरमोवोचिनमित्यभिमानःकपोलःश्रुतिपठ्यत्रलघावतंश्चिन्मधोदानत्वंमेव
 छंदनयापुदाहरणदिवोधाभादीनामजपोमकरश्रुतिमलयौयेनस्यांतापूर्वमित्सस्यास्मावाप्रवृत्तौफलेनविशेषस्तुदाहृतंमक
 रसंज्ञास्तुतउदाहरणमकरवस्तुसत्रनुजामिन्मकपशययिश्रुतिसापेनसंज्ञास्तुतस्यानप्रदणकचिनुमाकरश्रुतिपाठनत्रस्वार्थेणा

दिनानराकानेसंभोश्चेनिसूत्रेकेयदेनिदंतादिपाठःइदंताधुदानत्वंविधायके।अनेनसर्वपराध्याधुदातत्वेप्राप्तेयानानांचगु
 वादिनामितिमधोदानत्वेमिनिक्केतिनहतिद्वितीयपादानइदंस्त्रमित्त्वमिदंफिद्वृत्तौनुतालव्यदिसूत्रमलपाटेपदेपठितेशत्तु
 प्योनिक्काचित्कोपपाठःआचत्वाभावानाकैरीत्ताआधुदाधुदानविधायत्वेननत्रापिप्रवृत्तिरितिध्वनयितुमत्रजपुदाहृतमित्ता
 दुःकेचित्त्राचदास्यैकपूषाक्रमेवव्यावर्तंविदंनिपानानांगुपानानांकिगर्दनलघावतंश्चिन्मधोदानोयंनगरभूपुरश्चनोदातंनु
 ध्यादसगुवादिनाकिंकृणयधणसःप्रसारणचेनिकपनअयुनमितिअमयपूर्वपदप्रक्षानिस्वरेप्राप्तेइदंद्वितीयोमित्यपिकारादि
 निभावःकाशीनानामितिक्कयेनुडभावःआर्षवस्तुश्रुतिनिपारेवनःवितस्ताश्चुःआर्गिःशक्ताकलाउमाकाष्टापेष्टाकाशीन
 केचित्तमकरवकुटपरिवनेनिकाष्टापेष्टाश्रुतिपाठनिकर्दमादिगद्यनिगणनयश्रुतिकेचिनुसुगंपिकेवनसेनिसूत्रं पठंति।नपितुनपुं
 सकंजराष्टपरिधीवस्यकराष्टदानःफलंसफलमित्युदाहृतंनिअनेनुफाराष्टमित्यारव्यायसकलमित्युदाहृतं।कुलाय
 श्रुतिलाघवनश्चस्यप्रवृत्तावपिनकश्चिदोषःगवयमलयावुदाहर्पयकुबलयार्थमत्तापूर्वग्रहणंनस्यानाकारानसेत्यर्थः

नानानासादिवासुधे। सुराहरणं कचिनुयांनस्येनिपाठः। यां तस्यां राधेन स्ये तर्पः केचिनुनत्रेसापथये। पिशुनेन सनायोदेवदत्त शनि
सिधिमित्वाहु। शिशिमाणेदुवरशिमारान्तरपाठानरे। उष्ट्राउष्ट्रेनि। उष्ट्राउष्ट्रानिरेफवर्जितमपिपाठानरेचकारेणां सप्रमिहिनीयमिति
चसंवध्यनेसाकांक्षस्यकपिल। अत्रसूत्रे मंडूकधुत्वाजादिनिवर्तनेनराहृदिनीयनुदातंवेनिजनएपदमिमिसूत्रेराजस्यस्यकारयका
पित्तनासिवादावधिलानामादिवातिवेतिकैपरेनोक्तं अत्रानराधेनारेपेक्षयातोहिनीयेयवअतो नविरोधएवंसप्रमीसिद्धेनस्त्रेएपाप
नपूर्ववैनिकाशिकायामपिपूर्वराधेनदिस्तरेपेक्षयांनश्वांनराधेनगृह्यनश्निबोधं। अंसात्सर्वमिति। नुनानुवर्तनेशाकारपादोनात्र
याणां प्रहणं स्यावैष्यपिनेः यांनस्यांसादितेवासेधेउत्तस्त्रेजादिर्विनिनुस्पष्टार्थेपांनस्यहपिनिहृत्पित्तसंज्ञाधिकागहिनीयांरपा
नस्यकिंमज्जपाह्लादेकिंअंवीपंउशीरदाशोर। अत्ररुदयग्रहणस्वागानामत्कवदिनामिनिहिनीयोदानत्वंवाधिनुदेवरप्रहणं लया
वंनश्नस्यानित्तत्वज्ञापनार्थं। केचिनुधुत्वापुदेवरराधपधनेएवचपक्षेआधुरानार्थग्रहणमित्ताहुः अत्रवेतिनानुवर्तनेनितिकेचि
त्वामहिष्यामित्यादिकिसिंहजसिजेत्यादिकिंप्रतिकिंहीषी। आपाठानत्तत्रश्निनुनायापादशकदीशश्निगोष्टजस्यावृत्तवा

४८१

रंनोः

चकस्यगोष्टजशस्येत्यर्थः पारावतरनिअवराधेनोदानः कपिकेसहभाषायायादुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रदानिस्वरः नचहृत्तिष्ठंस्वंतत्तारा
धुदानः कपिर्दोनः केचिनुनिरुक्तकदेशस्तनिगएत्वादेनपोरंनोदानत्वमाहुः न्याडः स्याधीवेतिपदप्रदानिस्वरेक्षतेयाणिउदानस्वरितपोरि
नित्तिहोन्मादुप्रदणंनवस्त्रमर्त्यविष्टोभयोपन। तदमुवारकंनित्यशिवकैचिदत्रमर्त्यराधपठंतिनंदयुक्तंनत्वाहवंनमत्तारितावाधुरा
नदर्शनात्। नधुत्वात्कर्मणश्निसूत्रस्ववार्तिकेनयनीयवनावोश्वाधुरानत्वं। यत्तुअन्यस्यानेधनपाठेननच। पत्तावैष्यपश्निसूत्रेअन्यम
नस्वरिनमिनिदनिमुपादायास्येवसूत्रस्यहरदनेनोपन्यासान्। प्रपुज्यतेचधाम्यमसिधिनूदिनिवित्त्वभक्तभाषायांतुभाष्यविषेआधुरानो
विरेषुसाधुरिनिपन। नक्षयनेएवंनादचोपेत्। आधुरानश्चेनियन्नस्थभाष्यग्रामापान्। निपानाआधुकीकरोतीत्यादौअंनानांनिपान
त्वेपिश्चत्वारंनोदानत्वंअपसगमिन्नापिनिबजिमिनिप्राधुरानाश्चर्यअभिबर्जकिअभ्यभिदिअभिराममसान्। इदंरुद्रंयर्थउपसर्गाणां
निपानत्वंनैवसिद्धेनचकर्मप्रवचनीयानानदपावज्ञापनापादांनेयामप्याहृरुक्तं। स्पष्टंवेदमुपसर्गसिंहास्त्रेभाष्येकेचिनुउपसर्गस्य
वाभेरामयस्यानृदंरुद्रंयर्थउपसर्गाणांनिपानत्वंनैवसिद्धेः नचकर्मप्रवचनीयानानजवज्ञापनापादांनेयामप्याधुदानत्वस्येष्टत्वात्

चे३

अतिमिश्रैववादिषुपाषाणतिवहवजनएवमनोगताअप्रिदुहचिनिमंत्रेएवमादीनापत्यशनिभाष्यहिरुक्तंस्पष्टंवेदंयुपसर्गसत्तास
 त्रिभाष्येकेचिनुउपसर्गस्वराभेराधुरानतत्त्वनिषेधेययास्यानूकर्मप्रवचनोयस्मनुमिपानत्वान्दवत्येवेत्यनदर्थपदंसंयमेत्याहुः एवारीना
 मनःअहाराभ्युद्योगेजाधुरानौनिपानित्वाराधुनौआदरुत्वधमनुकाहपित्रावरूणाशस्वदिदुषोष्टयभिरिनिप्रयोगदेशनान। न
 श्रित्समितिचिनाजनुचिसं। सहस्रस्यामिनिपानत्वादाधुरानतत्त्वमिति सहस्रसशतिसूत्रेअकारानप्रपुन्यनेचासद्वैदेवानामिति। नेउ
 त्सरितिःसहस्रप्रनुश्रदसमंनोदानतत्वमिति। केचिन्वावादीनासुभावितिसूत्रेउदानावितनुचनिप्रदर्शनि। इहविश्रान्त्यादिश्रदप्रकारेइ
 साहुःचादयेननिपानाशतिवर्तनेनेहपुनर्देनि। अधुरानतत्वोपवादेयं। यथेनिपा। अनुदानशतिवर्तने। शाकिनंक्वोययेत्यादौनुश्रदसत्वा
 नानुदानःप्रकारादिश्रतिप्रकारेणवचनेस्येसादिधित्वेइत्यर्थइदं कर्मधारयवज्ञावसिज्ञानोदानतत्वानुवादकं। शेषमितिप्रकारादिहिरुक्ताद
 न्यहिरुक्तमित्यर्थइत्येके। अनुदानंवेत्यस्यानुवादकमेतत्। अनुदामित्यस्यानुवादकमित्यये। इतिज्ञाननवेति। इदंमाश्रोपशोकमेतिसूत्रेहररन
 मयेत्यष्टशतनुराचार्यप्रणेनेति। शरादीनावेतिसूत्रेहररनइतिफिरसूत्रेणिसमाप्तिनि॥ अथप्रत्ययस्वराः॥ कर्तव्यमिति नन्योपेतव

४८२

वर्ज

नुनित्वास्वरिष्यपिनयस्यापि। आधुरानेरोषमिधानेत्तेउदानादनुदानस्येनिस्वरितोभवत्येवनथापिसिधत्तानिमित्तकशेषनियानाप्र
 वृत्तानित्वनिमित्तकेचत्तत्रवृत्त्यामहाफलेविशेषःपुश्चनिनिपुश्चप्रमादेप्रचणराकथुनिःविनसप्रक्षनेरितिअत्रार्थेकचध्विहंशापकंअ
 नतेपोस्यकाचूनाप्रत्ययाधुरानत्वेनवसिह्नद्वार्यस्यानूदस्तःप्रमाणस्यदस्तप्रमाणेनइतिचुक्। अत्रचिस्वरोननअंतरंगा। नपिनि। न्यापाव
 प्रत्ययाधुरानप्रत्ययलक्षणानुन। प्रत्ययस्यासाधारणरुपाश्रयेणाभावात्। कुडिनचोप्रत्ययस्यापिचित्त्वरोनअनुबंधलक्षणेस्वरोप्रत्ययलक्षणे
 भावस्यापूर्वमुक्तेश्रदस्तःश्रदश्चस्वांगशिरामित्याधुरानचनुःकरोनीत्यादौरासस्येत्यस्यसिद्धत्वास्तुजस्येवअन्यकेइतिअकचननपरउ
 दानएवमकेनकदित्यत्रापिवोधमूनहितस्येतिजिस्वरवाधनेत्यमि। चनश्चित्वंनब्रानश्रुजोरित्वादौविशेषणार्थसावकारामन्यथा
 रवायनादपिजःस्यादितिभावजित्वमपिवृद्धार्थसावकाराननश्चित्त्वरवाधित्वापरत्त्वान। प्राप्नोनेनवाध्यतःइतिनात्यर्थेकजायनाइति
 कुंजान्चूजिनदेनामानचूजोरितिफ्रजोत्यादिनानप्राजत्वाहहःपुलुककिनःनहितस्येनिकि। चचकसुकित्वात्। परत्वादयस्यादिति
 नत्रानिधूचेदोदोदानस्तदाहरनिइत्यःआपपित्वस्यातुकिंकित्वस्यगुणनिषेधेसावकारात्वापित्त्वरवाधित्वापरत्वादयस्यादिति

न१

चैत्राक्षचंद्रेदोदामस्तदाब्रजयजोभावेकवेवेतिनियमेनिवारयिनुशक्यत्वादित्याहुः किंनकिंजविदूसेनिसृभ्योऽसः बहुवचनप्रयोगे
देनशब्दाहुस्यावृत्तौभ्यश्निवन्। इतिवार्तिकेनोक्तं निसृभ्योऽसृग्रहणार्थकमन्यत्रास्याप्राप्तेः बहुवचनविषयत्वादस्यैकवचनहिब
चनयोरभावयस्यैतदुदात्तयण इति सिद्धमन्याहुत्वादयस्तत्रषट्त्रीतिश्रुत्युपोनमपिनिचसिद्धमिति नन्। अनिनिसृभ्यावित्यादिव्यावृत्तेः
फलस्यसत्त्वानुक्तंभाष्येनताउपसर्जनार्थमेकैजसोऽग्रहणमिच्छन्ति। अनिनिसृभ्याविनि। नस्यादिनिपरिभाषासत्त्वादिदिनविशेषणासं
भवस्त्यारामः अनेनपूर्ववार्तिकेनप्रत्याख्यानमसंगनमिति। सूचिनमनिसृशब्देनेननत्यदरइत्यत्रगतेर्धनुलोपेवाच्यमित्युक्तेरंतो
दानः नस्ययण्युदानस्वरितयोरितिअनेनौकारः स्वरितः नित्स्वइति। अंतोदानत्रिशब्दस्यादेशसन्निष्ठापितथानस्याचिरइतिद्वेनेउ
दानस्वरितयोरितिअनेनौकारः स्वरितनित्स्वइतिअंतोदानस्वरित। अंतोदानत्रिशब्दस्यादेशस्तिसापितथानस्याचिरइतिद्वेनेउ
नस्वरितयोरितिस्वरितत्वंप्राप्तमनेनवाधानेसावेकाचः। सोपरेयदाकांजरूपंनतः परेत्यर्थसौयएकान्नस्मात्परेत्यर्थत्रिष्यने
यवस्थारिभाष्ययाप्रक्षेपेयवनएवसंभवाचसौयदर्थविशिष्टमेकजरूपंतदर्थविशिष्टानदेकांजरूपात्परविभक्तिरितिफलितंराजे

४८३

लोप३

निराजनुशब्दकनिनत्त्वादाधदानः नचाकाचोविदिनायाविभक्तिरित्यर्थान्निदाषविदिनविशेषणेप्रमाणभावान्। एकचप्रद
व्यावृत्तमपिअनदेवतजावेदिसौवर्णमानाष्ट्रदात्यरेत्यर्थः स्यान्सावित्रस्याहंभ्यामित्यादिव्यावृत्त्यास्यात्। सप्तमीबहुवचनमिति कियाना
यांघ्राप्रयमेकवचनग्रहणेनुतत्रयानिनिरूपंसंयोगानेस्यासिद्धत्वेनयानुदिनिचनहिनस्मान्यरात्रविभक्तिः विग्रहणेनप्रक्षेपनिरग्रहण
त्वा। आगमसहितग्रहणेनुतत्रयानिनिरूपंसंयोगानलोपस्यासिद्धत्वेनयानुदिनिचनहिनस्मात्परात्रविभक्तिः विग्रहणेनप्रक्षेपनिरग्रहण
हणान्। आगमसहितग्रहणनकेवलस्यचग्रहणचतुर्नमध्यपनिनन्ययोपिकेवलेनविशिष्टग्रहणं बोधयनिनन्यायोपिकेवलेनविशिष्ट
ग्रहणबोधयनिननेवेतावेताप्रक्षेपेनैष्टसिद्धिः चनरूपविवक्षामत्तत्वासौययकाचननः परेत्यर्थएवास्तिनिवाव्यारोः शब्दः सौयका
चनस्यदोषत्रादेशोननः पराविभक्तिरुदात्तस्यादिष्यनेनुमध्यादानंदोषभ्यामितिअयंसप्तमीबहुवचनपक्षेपिरूपविवक्षाभावेदेव
स्तिचराधुइत्यत्रययकाचनस्मान्यसविभक्तिरिति नन्वेवमपिदोशदेशत्वेस्थानिवक्षावाप्रवृत्तिहावावाप्रवृत्तिर्द्वारानचेष्टाप
त्तिनरितिनिर्देशाभ्यास्वोदे। इतिमध्यादोषस्यैवापाठान्। अनएवनभ्रमोऽनिसृत्वेसुनधुनेत्युदाहरणंसंगध्वनेअनयासप्तमीबहुवचने

नलोपस्यसिद्धत्वेपिस्वनुरादानुनीयविनक्तोरभावादसंगतिःस्यैवममनुनरोपशतिचेन्नलत्पानुरोधेनावृत्तासौपदेकाग्रपंनतएवप
 रेत्यर्थेनवारणान्तत्वयत्नादौनुप्रथमैकवचनग्रहणेपिनरोषःप्रथमैकवचनप्रदानेच्छानेनृनीयादिप्रदानेविधानानस्यष्टंदेवनगोश्वनि
 निस्त्वेप्रदानसूत्रभाष्येकिंचकाभ्यांकुलाभ्यामित्यादौएतदप्रवृत्तिरूपविवक्षाकृत्स्नरूपग्रहणेप्रमाणेनुसप्तमीग्रहणेनगोस्विनिनिषेधे
 आपकशनिभाष्यमेवस्यादेनतस्त्रियामाभ्यामित्यादौयभिरेषामित्यादौवाचदेशेसर्वानुदानत्वेनलभेतसावेकाचरस्यप्रामेःआसुणधु
 शनिहिसौरूपंनचप्रदानसूत्रस्यैकयदरीत्यात्रानोदानमेवेष्टमितिवाच्यंएतिस्येपिवसित्वमेवमित्यादिवैदिकविरोधयोगात्।अन्यस्ति
 त्युक्त्यानेनापितत्रारुचिवोधनाच्चनचविभक्तेरुदानत्वेरोधनिधानेनप्रदानेनुदानत्वसिद्धेःअशादेशस्यनुदानत्वविधानसामर्थ्यादन्वा
 देशविभक्तिस्त्वरोनेनिवाच्यं।आस्त्रियामाभ्यामित्यादौचारिताभ्यानिस्त्रयसावेकाचरतिप्रामोनिनत्रहिसप्तमीवहुवचनेएषुशनिनत्रय
 च।एतन्निनचनादगिहास्तिनापिनस्यविकारःनचस्त्रियामासुशनिरूपस्यसत्त्वेनप्रवृत्तिदुर्वावययभिदान्।नवनगोश्वानिनिनिषेधात्
 एभिरित्यादौनरोपशनिवाच्यं।प्रथमैकवचनेवर्णानित्वाभावात्।डौचौनडिउमित्यस्यदुर्वरित्वेनसर्वानुदानत्वेनष्टमेवेतिवाच्यं।नत्रानोदा

४८४

दिसनुवादानत्रत्यानदप्रामोरितिअत्रोच्यनेअत्राप्येनोदानादिसस्यसंबंधात्।अत्रेकाचरेत्येकाचयसपरेत्यर्थःकार्यनिनचित्तज
 अग्निचितेतत्त्रनअनोदानादुनित्यशस्यस्वरितत्वेनाधिकारगत्यानित्याधिकारविहितसमासएवगृह्यतइत्याहमित्येत्यादिइदंचवृत्तिप
 दमंनयोःस्यष्टंपरमवाचेनिपत्तवारणउदानःअनोदानानिअवाचानपुरुषःअन्यपपूर्वपदप्रदानिस्त्वरोनउनरपदग्रहणमेकात्वेनानो
 दानत्वेनचोनरपदेविशेषयितुंअन्यथासमासोविशेष्येननथासनिभुनऊर्ध्वोर्जेनादावेवस्यानएकाकिराजदृषदाषष्टीसमासअनि
 त्वेत्यादिकिअग्निचिनाउपपदसमासःअदुनरपदप्रदानिस्त्वरोणचिष्टउदानः।यस्तुसमासघटिकपदमाश्रयिग्रहाभावेनेवनितस
 मासस्तत्रव्यवसेवायंविकल्पःपथाउवाचात्रात्मणेनअविधमानाकाक्यस्येनिविग्रहःवहुव्रीहौनज्जुस्यभ्यामितेनोदानत्वेइदंचष्ट
 धनुरोधेनव्याख्यातं।उपपदमनिडितिसूत्रेभाष्येनिविग्रहविग्रहाववाचात्रात्मणेनतत्रापिविकल्पोनभवसेवेतिप्रतिपत्तिरितिदिक्कृते
 ध्यांसचारासादिरितिनोक्तंनपुंसकेरासिमाभूतसुविषयास्मादितिअंचेस्त्रिकाकिसेपिनलोकेपाकरणसौत्रत्वात्तयनु।नकारोविव
 दितःधंदसिविधिर्नापायान्नगोश्वनिनिनिषेधजाडित्तिनिर्देशमनस्यापिचोपाभावेवप्रवृत्तेरितिआवस्थेनितत्र।प्रतिबोवाहुनि

त्यादिस्वरविरोधान् अनिगंतोचनाविनिस्तूत्रस्थाकरविरोधत्र अत्रोनरपदादिनिनोनरनपदभूताच्च नानात्पराविभक्तिरित्यत्रावांति
 नकेवलांचनेक्षिपिअगूभांमितादौनास्यप्रवृत्तिप्रवृत्तौदधीचइतिदध्यच निदध्यः कृग्विभक्त्यागोदिक्षिच।चाविनीतिनयाचनदपवारी
 यमितिभावः सुप्ताप्रोकारनकारेचनावित्यर्थेननस्यापिविभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालमेवप्रवृत्तेरित्यारयः नचपूजायांदध्यदध्यादौएवंगवका
 शंतत्रनगोश्वनिनिनिषेधेनास्याप्रवृत्तेः नचैवमपिदध्यग्यामित्यादौअस्यसावकाशत्वेनदधीचइत्यादौपरत्वात्तुचस्वरे।द्वाररश्निवाचं।
 अस्यरिग्रहाणांसर्वनामस्थानग्रहणंसामर्थ्यनत्रापिप्रवृत्तेनचपराचइत्यादौशावकाशमिदंअनिगंतपूर्वपदेचावृत्तस्याप्रवृत्तेरित्याशयन
 चपूजायांदध्यचेत्यादौइदंसावकाशंतत्रनगोश्वनिनिनिषेधेनास्याप्रवृत्तेनचैवमपिदध्यग्यामित्यादौअस्यसावकाशत्वेननधीचइत्यादौ
 परत्वात्तुचपरोद्वाररश्निवाचंशस्यरिग्रहाणांसर्वनामस्थानग्रहणंसामर्थ्यनत्रापिप्रवृत्तेनचपराचइत्यादौसावकाशमिदंअनिगंतपूर्वप
 देचावृत्तस्याप्रवृत्तेवत्समाणात्वात्।नत्रानिगंच नोचनाविनिअस्यैवेष्टत्वादिनिवाचं।अनिगंतोऽचनाविनिपूर्वपदप्रवृत्तिस्वरस्यस
 तिशिष्टाचस्वरवादकत्ववानस्यापिबाधकेत्वेननैव नदप्रवृत्तेरित्याहुः केचित्त्वत्रोतोराजादित्यपिवर्तते।अग्रेनुवृत्तिदर्शनीनात्रापित

स्व३

४५५

संबंधात्।एवंचानोदानोतरपदभूतांचेः परेत्यर्थजनएवचपराचेत्यादावप्रवृत्तिःअनिगंतोचनाविनिपूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेणाधुनानत्वाज्जं
 रनोदानत्वंसामर्थ्यादिभक्त्युत्पत्तिकालावधिचं प्राप्यमित्याहुः उडिदंअत्रैकाचइतिअनोदानादिनिचवर्तते।नत्रैकाचग्रहणमूढानविशो
 षणमव्यभिचारान्नदघटिनसमुदायस्यविशेषणत्वेपिनस्तोतिःअस्तिहिप्रष्टौहशष्टोनघटिनोर्यवासमुदाएऊडितिएवंपदाघंशोतिउपात
 नामेवविशेषणंविभक्त्याक्षिप्तप्रवृत्तेजनएववात्माणपदेत्यादावंतोदानतसिद्धिःइदमेवध्वनपिनुंरत्तादिषुजूरइत्यनुदाहृत्यप्रष्टौहइ
 त्युदाहृतं।नचसावेकाचइत्यनेनसिद्धत्वात्तन्नोदाहृतंशशिनदप्राप्तेःएकाचइतिकिं।अन्यैरेनाक्तन्यानामभिरित्यादौएनानित्यस्यसवा
 नुदानत्वंपयास्यात्।यद्यपिप्राग्दिशइतिस्तूत्रस्थभाष्यादत्रनजीयादिग्रहणमुवर्तनइतिप्रतीयतेनथापिनदेकदेशमुक्तिःनत्रैवभाष्ये
 इतरत्नत्रैवप्रत्युक्तेःअयोचापिपुंसदपुत्रानुनरायोदवीदनपिसंगयश्चसेइत्यादिखिंगसंवादोच्चअंतोदानाकिं।अन्तरेशोभाभामित्यादौए
 रनन्माभूतसाधिकाचइतिनुनात्रसावेधीतिरूपानृष्टौहइति।प्रष्टुवाट्वाष्ट्रउपपदसमासोनांनोदानउपधेनिउपधाभनस्यैवोद्योप्र
 हणमित्यर्थःपंचमीनिर्देशादंतस्यैवग्रहणोप्राप्तेवचनंस्वरंयजनवृत्तौमविद्यमानवदिनिपरिभाषात्वंतोदानादिव्यवहारएवप्रवर्तते

अनएवकषात्तितस्मिन्नुपनिदेशश्चनार्थश्चिन्नागोणैर्बनिरुपितं अक्षयुवेनिअत्रकपिविवक्षितेऊरुदानोनिपातननेननोयणितप
 पदसमासेदत्तत्वेणानोदानोयंकिपिपरेऊरुनुअनुनासिकारोप्रत्ययऊरुस्वरसतिशिष्टस्याननुवाचस्योनराशेनोदानोनस्यानउ
 दाननिपातनेइदमेवभाष्यप्रामाण्यं।अनएवप्रयोगेऊरुदानतल्लुनिअन्यथास्वरिनःस्यादिसादुप्रनेजावचूमाआभ्यामिनिध्वद्वच
 राहूनोक्तयोरित्मायराभशद्वित्वादेशोस्तिकवेनानुकयनस्यैवतत्वापदपदादयश्चिसूत्रोपादानतमेवपदाघादेशोज्ञाननिपातने
 इदंस्त्रीनित्यस्यपूर्वविप्रतिषेधेनानुवृत्तावावाधकंनेनेत्यस्त्यविभक्तुरातत्वमेवप्रागदिसाश्चिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्थितंइदयोहिवि
 तिचित्तसामर्थ्याद्वित्त्वरएवेत्याहुःअष्टरअष्टनोशब्दोयुनादित्वादतोभनश्चिपदसंज्ञासूत्रेभाष्येध्वनिनेनोनार्थितयानुवर्तमानस्य
 प्यनोदानादित्यस्यानवाधःअनएवाष्टावित्तत्रैकादेशाउदानेनेत्यनोदानत्वासिद्धिःसत्युपोनममित्यस्यपवादोयमितिस्थाप्ये।दीर्घाकि
 ।अष्टमिःसत्युपोनममितिस्वरस्तुनुमोजुमइनिबहुव्रीहिःसनुवसार्वधनोकेनिनचानरंगत्वादेवादेकादेशेनन्यपरवर्गजन
 रंगपरिभाषायाअनितत्तान्निचैकादेशास्वरोस्मिन्स्वरेसिद्धःअनुमश्चिप्रतिषेधेनस्वित्त्वज्ञापनान्नत्येकादेशास्वरेप्रविनाशानु

४८६

कमनोदानेभवतिअनुमश्चिचतुत्वाध्वनुरेवविशेषणेनेनमुंचनेत्यादौस्वरप्रवृत्त्यनिअंनोदानादितिनुनदंतस्यैवविशेषणं।अनया
 नुदतीत्यत्रनस्यान।अनएवतुप्रतिषेधःसार्थकश्चिकस्याचिनुअमस्तमुक्तःनुदतीत्यत्रानुर्लसार्वधनुकनिपातेपिशेनोदानेनेक
 देशोपरेदित्वेनाशतत्वेनुदानुरानुःसत्वेनशत्रुविशेषणेपिदेशोपोभावादेवमेवानुप्रतिषेधसार्थकाच्चमस्मात्प्राधान्यनदंतविशेषण
 त्वमितिबोधात्तचपंचमीसमासेनस्थानिवत्तंतस्यनदंतविशेषणत्वेपिनृत्यातयातदनित्यत्वस्यनवाप्यावश्यकत्वान्अत्रवार्त्तिका
 वृत्तमह्नोरूपसंस्थानमितिबृहताबृहद्वनियधपिशान्त्वज्ञेनेदंसिद्धंनयापिबृहन्नोरेवेतिनियमार्थमिदंनेनपूषनाष्टषनीत्यादि
 नाननुप्रियमहतीलादौस्त्रेणातिथैविधानार्थमेवस्यादितिचेत्तावार्त्तिकेयंनोदानादित्यस्यसंबंधेनात्रनस्याप्यप्रवृत्तजानीमहति
 त्वत्रअनेरदत्तदेइत्यनोदानत्वाश्रयमेवविदुषीविदुषश्चादौवसोस्थानिवत्त्वेनशानत्वात्तननःपयोर्नरीविभक्त्योरुदानःप्राप्तःस्वरव
 त्वादेशोस्थानिवत्त्वप्रतिषेधश्चाभवतिनउदानयणे।उदानस्वरिनयोरित्यस्यापवादहृत्पूर्वाकिंबहुनितबाव्रसण्यावदोर्नअवदि
 निबहुव्रीहिरनोदानः।अत्रोदानस्वरिनयोरितिविभक्तिस्वजत्रोदानस्थानिकनकारेकेनिवक्तव्यं।वाक्यार्चनपुरुषपत्तावैश्वर्य

तिप्रामस्य पूर्वपरप्रक्षतिस्वरस्यमभूवाकचिदिष्टिनिनिषेधेसमासेत्येतन्नोदाननोद्धासादयइति। असर्वनामस्थानोपलक्षणं
 ग्रहणोमसंभवाननुवर्तितसुभवेवैशनि। अपोरीपनेअस्मिन्नित्यधिकारेणोकि। उदनिरव्युत्पन्नोघृणादित्वादंनोदानमनुपउदानत्वेपूर्व
 स्वरपनिधानः नचसनिपातपरिभाषयादोषस्वरेनदप्रवृत्तेः क्षमेजंतरनिस्त्रेभाष्यउक्तत्वात्। अक्षयत्वात्। अक्षयपिदृश्यनइत्यन
 दुनानमनुपोअनोनुपूर्वस्यालोपनुरोसिद्धत्वान्मादुपधयाइतित्वंशुमानीनंशुपराधुरानःइत्येति किंप्रजावानइत्वातामरुत्वा
 नीतिमृगोरुति। मरुन्नचद्वारविधेयंजनस्यविधमानत्वेनइत्वात्तत्त्वंस्वरोदेश्यकविधवेचतस्मरुतोरेनोदानत्वादतापरत्वादिव्य
 बहुरस्येवनेनत्वाभात्। अनएवकषत्तिनइति सूत्रेमनुपूचरितार्थंअनयादायपाकइत्यादावपिबंजनस्यविधमानत्वेनकारिता
 मरत्वेनैवसिद्धेनैवार्थस्यैव। अनएवात्रनुटग्रहणचरितार्थं। अनएवस्वरेनलोपासिद्धत्ववचनसार्थकमनयासिद्धत्वे
 कनत्परिभाषयानस्याविधमानत्वेनैवार्थस्यैव। अनएवस्वरप्राप्तावितिपरभार्पनरंस्वरविधायकार्थिभाष्येपठितानस्या
 स्तुप्रक्षतेविषयमवनास्तिअत्रनुउप्यंतोदानात्परएवनेनेहनरोमएवत्वापमिनननत्वादाधुदानोरोमनशष्टः शिसः सीर्षन्नादेशां

४८७

नोदानोनिपात्यनोअनएवशापिधानित्यादौभवत्येवैननुरेशष्टाच्चेतिवार्तिकमेतत्। रेवानिनिरपिरस्यारपितिमनुपूरपिपमनोवहुलमिति
 संप्रसारणंपूर्वत्वंआहुणेशष्टान्मनुपोवत्वमिथ्येनदृष्ट्वाभावाद्दिवनेत्रेश्वप्रतिषेधेवाच्यः त्रिवन्तिद्रुमन्यदृष्टेतिमनुविनिचवर्तने। नत्रवा
 स्वानाममनुपादृष्ट्वेतिप्रथमानमपियनु। पूपदंसष्टप्रमाविपरिणाम्यनेनदहमनुपीति। अनएवाग्नीनामित्यादावेतत्प्रवृत्तेः अ
 न्यथापरत्वानित्यत्वाचदीर्घेइत्वाभावात्तान्। वचनंनुत्तिनृणानित्यादौचरितार्थंचतनृणामिति। तुनावकाराः तस्याधुदानत्वात्। सु
 यतीनामितिभुमतिराष्टोवहुव्रीहिनज्जुमामित्यंतोदानत्वेस्वरितान्तं। सनृट्ग्रहणंकिंधेवाअनोदानाकिंघृष्टं। उयाधंदसि। अन्यत
 रस्यामित्यनुवर्तमानेवहुत्वोक्तिरनोदानादित्यस्यनिवृत्त्यर्थेद्विद्वत्। वहुलंग्रहणाहिनपाठेपिअनोदानादित्यस्यविवृतिवारयानात्
 बोधोनेदाद्वेत्सुक्तेरितिजयंतिमापिति। आधुरानमेतत्। षट्त्रिहलादिः किंचतस्वः परपिपत्यन्यास्येत्तादिअत्रपक्षकबंचतुरः
 शशितत्रोक्तं। नगोश्वसौत्रत्वात्तद्वदः सप्तम्यलुक्च। एभ्यश्चिपष्टीकस्वरइत्यर्थः तेनानुदानोसुप्तितावित्यस्यनबाधः एतच्चान
 नरस्येतिन्यायलभ्यंनचतत्रनन्ययाधुसरणेष्टत्रीत्यादौवबाधः स्यादितिवाच्यं गवादिष्वसंभवान्। अनचवीरवनमभित्यत्रहृत्वनुट्

भ्यामिनिनभवतिदेवीकुमारित्यादौ अंतोदातत्वं च सिध्यति उदातनिवृत्तिस्वरेण तत्रांतोदातत्वं यानुनतीयादिविविधेन कुरुदातत्वं नेसे
 त्येतस्मिन् विवृण्वति । तत्र लक्ष्यविरोधात् । एते च किंचित्स्वराणामपि बाधः स्यात्तथाप्यकिंचित्स्वरे जातिरिति उदाहरणमवृत्तिविरो
 धश्च प्राप्तः । अनुदातं पदमित्यनुपरिभाषात्वादिभक्त्यादिस्वरत्वाभावाच्च । न बाधः ऊडिदमित्यनुनिषेधः पदादौ राष्टस्य च य
 द्वाणवैयर्थ्यपत्तेः गवांकनेतिसावरकाचश्चिप्राप्तिः न च त्रसप्रमीवद्वचने भावेकाचरूपं गोयुनिश्चिन्नतनः परं यविभक्तिः न च स्व
 मिव प्रवः गोपूर्वाणित्वात्स्वरेषु श्रुतिवार्तिकेन स्वरे कर्तव्ये निषेधस्वरे न एतेन सुगुनावदुगुनिति । वृत्तिकारोक्तयमपि परास्तं । ए
 वं च सुनं प्रात्याहो निषेधाभावे अंतोदातो दुर्नरपदादिनिभत्वे वेत्तु चो रुदाहरणं तत्रमाह । गोभ्यश्चिन्नमिधेयमिति अत्र चिदिनि
 स्सहितापोऽबाहुलकाधुनः शेषराष्टस्य मध्ये प्रलिप्यते पदकाले नुसुनरापंचित्श्चिप्राप्तिः । पापपुष्पलांगुले । पशुनश्च लुक्वनस्यात्
 दित्वा दुभयपदप्रत्ययानिस्वरसौनलोपस्यासिद्धत्वात्स्वनिनिरूपं एकदेशविज्ञानं न्यायनतनः पराविभक्तिरिति सावेकाचश्चिप्राप्तिः
 यमेकवचनश्चिन्ननुसावेकाचश्चिनिवसुयोऽहं । यतदोः स्त्रियां भवणं नित्येपिलिङ्गानरेराकारान्तायात्रोच्चेति भावः तत्र साविस

४८८

वर्णनिविशेषणत्वात्पतवर्णनिर्दष्टं न स्वादित्यर्थः सावेकाचश्चिनिवत् रूपविवक्षा तत्र न व्याख्यानात् यत्नेन तेभ्यश्च तसौ यदवर्णसि रूपं
 नतः परत्वाभावात् कथं वा श्रुतिप्रथमेकवचने वर्णनिर्दष्टं चोपस्थासिद्धत्वेनादोषात् । अतएव रूपकास्वरनिषेधेपिनलोपासि
 द्धत्वप्रवृत्तिः अनएवपित्मानित्यादौ मत्तुपउदातत्वं भवत्येव । न चैवं न पुंसके प्रथमेकवचने तदित्यदौ त्यादायत्वाभावेन तेभ्यः कुत्ते
 भ्यामिति इत्यादौ निषेधेन स्यात्त्वतौ न चेष्टापनिः यत्तदोऽव्यग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यमेतेन त्यागो रिति वाच्यं । सौ यस्तु राष्टस्य क्वापि ज
 ङ्गवर्णान्त्वा दृष्टं नतः परविभक्ते सर्वत्र निषेध इत्यर्थः । वस्तुनस्तत्रापिरूपविवक्षा स्तेव परं नुतादृशरूपात्परत्वं विभक्त्यादिना नु
 त्यक्तिकाया विधिर्न्याय्यं । अतएव चाविनिस्त्रस्तभाष्याविरोधेन न च हिवत्स्वानित्यत्रास्प्राप्तिः शंकिता अनएव कुमारीत्यादि
 उदातनिवृत्तिस्वरनिषेधशंकापरमिप्रनिषेधसूत्रासिद्धवस्तुस्थानाभाष्यविरोधेन नपिनश्चनयं वीराणामित्युषिदाहरणं एतदर्थं
 भाष्येन तावचनमारब्धं अनएव केभ्यः काभ्या इत्यादौ निषेधश्चिनिभाष्योक्तमेव मणीयं राट् राजा परमराज ऊडिसेचडि किन नोलुप्तन
 कारो गृसनेयत्र नलोपो नास्ति नत्रैव प्रा । निषेधे यथास्पदित्यर्थः । प्राचां प्रत्यचां आघे सावेकाचश्चिप्राप्तिः प्राचराष्टस्थानिर्गते

चना विनिर्द्वयप्रत्ययस्वरेण घुदात्तत्वे कारेशोऽप्युदात्त एव। यदि नुजनिगता चता विनिसानि सक्तविभक्तिस्वरस्यापि बाधकत्वे
 दात्तादिभेदाहरणवस्तुनश्चाविनिर्द्वयस्य भाष्यप्रामाण्यात् तदा लुप्तमकारस्यापि ग्रहणं प्रतीचोवाहुनि ताघादानुधांसंक्रुद्धं किं
 त एव हरितिकरोति तन्न निवाक्किं नदिनो सल्लिघुभिरिति ऊडिमिनि प्रामस्य निषेधः ननु दिवशष्टः फिट्स्वरेण नोदात्तो वा करस्त्व
 निकोदुकारः। त्वादनुदात्त अस्वरः केवा सर्वथा पिअतोदात्तत्वाभावात् कथमत्र साम्याभिरिति ननु। दिवउदित्यत्रोदात्त उकारो निषा
 त्तनतस्त्वक्षेपात्। नचोदात्तानि पातनसामर्थ्यादिभक्तिस्वराप्रामोदिवो भूषितिवर्धमिति अहविभक्त्युदात्तादावंतरंगप्रत्ययस्वस्य
 निसिष्टतया बोधनचारिताप्यतिदिवेदिशच शनिजनोडिः रमेतेव भवति नृचान्यसावेकाचरत्यस्यापवादो यमजत्रसलीत्यनुवर्तितं
 नृफलं नुच्चात्वेन रिजत्रसूपिडुपंचरनिष्ठानिवृत्तत्वेन ननः परत्वात्सावेकाचरति अस्मिन् प्राप्तिः इदं च नामम्यतरस्यमिनिस्त्रेभाष्ये
 एवैकैकविशरीता घुदात्तं पञ्चमानं नुष्णं दसत्वाद्धेयं एतेन सच्चित्तिनानुवर्तने एव स्वार्थपांसीत्यत्र नरीत्यस्य घुदात्तस्य दर्शनादिरू
 पास्तं। लोके नुनरीत्यतोदात्तस्यैवेष्टत्वात् नच योगविभागसामर्थ्येन विविक्त्ये लभ्येन अन्यतरस्यां ग्रहणेन चरस्त्विन विभाषात्

४८६

बोधनादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। सचित्यस्य संबंधे योगविभागस्य शसित्योदात्तत्वविधायकत्वशंकावारणार्थत्वेनान्यतरस्यां ग्रहणस्य चरिताप
 त्तानुभाष्यनुक्तव्यवस्थितविभाषास्य अत्र प्रामाणिकत्वाच्च निषानिस्वरं न कर्षत्तत्वं नो न शतिवर्तनेति त्रस्यस्योतः स्वरिनस्यादित्यर्थः क
 नुनंति किं कर्त्तव्यं जनः किं त्वनपर्यायणां यं नो मन्तामृकन उरोस्य देवउत्त। इदुष्ट्यामौदित्यारौ निति प्रत्ययग्रहणेन नरोपतास्यानुतास्य
 दीनासमाहारद्वयः अत्रोपदेशग्रहणं संभव्यचाराभ्यां डिदृष्ट्यामेव संबध्यते। ननु तास्यनुदात्ते इमां। उपदिश्यतस्तु पदेशादिदितिकर्मधारयाः
 इत्समकडः कारेणोपदिश्यमानस्य विशेषणतदंतविधिः तेन नं डिदं ताकारां नोपदिश्यमानादित्यर्थः अदुपदेशादित्यस्य यथाश्रुतत्वे हिंदं तोहप
 दित्यत्रापि स्थानकर्त्तृति। स्तुदुआत्मनेपदप्रथमस्यादारौरसनासि। एकवचने उदात्तनिष्ठस्वरेपि शतरफले विशेषाडित इति अस्याप्युपदेशविशेष
 एतात्त्रेदृष्टानुर्जरितर्हव अत्र श्रुतिदेशेन डिदं नचनुबंधनामनेकां नत्वात्कपंचत्तिडोपि डिदं नत्वमिति चेन्न। अनुबंधे केकां नपदास्यैवत्त
 म्याकिः त्वानुप्यचविशेषणसामर्थ्यात् भविष्यते च नस्य नमिति। नचोच्चं नपादात्तनश्चंतस्यर्थे वरीचूलोऽयसस्तं गपूतचपित्वाशित्वे वैशिष्ट्ये
 नाकारोपदेश एव तात्पर्यात् अकारां नोपदिश्यमानो भवत्येव चित्तरोपीति परत्वादिति भाववर्धमान इति। उक्तञ्चाकारभक्तत्वायं दणमारतिन्य

पननस्यवधायकश्चिन्नदोषः नचत्रण्यहणेनदप्रवृत्तिआकरांतोपदिश्यमानास्त्येनेहवर्णमृदुणाभावान्। यत्प्रमाणस्यादावपिअवयव
 सप्तपुरावयवतानमृकतस्यवधायकश्चिन्नदोषः ननुपचसिग्निस्थितेआपचादिप्रदेशिकज्ञावादेनोसपिलसार्वधनुकानुदानत्वंचाहिल्लादत
 रंगत्वाह्नेगुणयतिज्ञेअपवर्गभावादेनाप्राप्ताभावादेस्तस्वराप्राप्तिः अंतर्भावस्तुभयआश्रयणेनिषिद्धतप्रवृत्तावपिआपवर्गस्येनेनानतिरे
 शाच्चा। पचनश्चादौसावकाशत्वाद्भूतपूर्वगतिनयुज्यनश्निचेन्न। इष्टापनेपचंनिचेवृषभानित्वादावाधुदानत्वं। नुध्दसत्त्वादिसाहुः स्व
 रितभिन्नस्यसुलभत्वचेसान्ये। पचावश्चादौदीर्घक्षेनेषुपदेशग्रहणादिदंप्रवृत्तनेपचादिसादावपिशयः पुरस्ययासुहृसहितस्यसार्वधनुके
 स्यानुदानंभवत्वेवयासुहृदुदानत्वंत्वाशीर्लिङि चिनुयादिसादौचसावकाशंअदुपदेशादिनितपरकरणाक्रीयानीसादौलसार्वधनुकानुदा
 नत्वंनुग्रहापप्रसयोरितिपरिभाष्यणेनेहजहिशत्रुमतिकेएतत्परिभावाप्रवृत्तयएवाकारांतोपदिश्यमानादिनिव्याख्यानंअन्यथादणग्रहणे
 शानप्रवर्तनेनध्दसोवोवोसर्पः नन्नचास्तेश्चादौनुग्रहायगृहीत्वादुपदेशादिनिलसार्वधनुकानुदानत्वंसिद्धमितिबर्थमनुदानेनुदि
 गृहणमितिचेन्ननुप्रविकरणमादायास्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थतसत्त्वान्नेनाश्चादिअंतोदानंसिद्धं। प्रत्ययलक्षणस्यनिपमार्थत्वेनदावयव

४९०

कत्वाच्चप्रसंगात्किंचिदुच्यतेरुणदीत्यादौश्चमिच्छनेनमभपतितन्यायेनविशिष्टस्याधनुत्वाधनुस्वरेणोतोदानत्वमिनिनेनविधेरिति
 सूत्रेमाष्येस्पष्टं। शनमोमितेनपरश्चेतिपरत्वस्यनत्राप्रवृत्तौनसंनियोगशिष्टाधुदानत्वस्यापिनत्राप्रवृत्तिरितिरोपनिधानेननस्यानु
 दानत्वेप्राप्तेसतिशिष्टोधनुस्वरस्तत्रैष्टव्याशित्तदाशयः नचैवंरुंधरस्यत्रपूर्वक्तिश्चाप्रमउदानत्वेवर्जमानस्वरेणानसोनुदानत्वं
 स्यादिनिवाच्यं। सतिसिष्टोपिविकरणस्वरसार्वधनुकस्वरंनवाधनइत्युक्तेरदोषात्। हनश्चिअनुदानोपदेशेनिनलोपोक्षणेह
 निरदंतोननूपदेशेनिघ्नानांश्चिनिघ्नराष्ट्रानामधनोश्चानससुगभावध्दसत्त्वादनेननास्यादिभ्यः परत्वाभावादिदेवितंभित्तपालं।
 दिव्यमानश्चपिप्रत्युदाहरणंनचसतिसिष्टनुयेस्वरेणचानस्वरस्यावाधपनिः विकरणस्वरोलसार्वधनुकस्वरमेवनवाधने
 इतरसार्वधनुकस्वरनुवाधंनेवेतिवाच्येस्वरमानेस्वश्चेतिस्त्रेसार्वधनुकस्वरमात्रवाधकस्यैवभाष्येववस्थापितत्वादिति
 दिक्विदिधीएभ्योजिडस्तडोनुदानत्वेप्रतिषिद्धंक्षीनेसादौप्रत्ययाधुदानत्वेनैवव्यवस्थाननुनास्यनुदानेदिनिसूत्रेभाष्येविदी
 धिस्विदिभ्यः परस्यानुदानत्वंभवतितर्यालभनेनकथंनिषेधज्जारभनेश्चतआहएतचेनिएवचनज्ञाप्यविरोधाप्रवृत्तनसूत्र

स्त्रभाष्यमौ द्विवाहरतिभावआदिसिचोप्रत्ययस्वरापदोप्यायंप्रत्वाच्चिनस्तेनवाधतेयाशिष्टमितिपक्षेचिनश्चिन्मभ्योदानंएवमाहि
 काष्टमितादौएतदेभावेप्रत्ययस्वरेणोनोदानत्वंसिचश्चित्तेनानुदानंपरमितिपरिभाषालब्धगमानुदानत्वावाधेपिसार्वधने
 कप्रत्ययापुदानत्वस्ववाधेमानाभावात्।विकरणस्वरस्यसार्वधनकस्वरावाधकत्वाच्चेत्साहः।अनितःपरस्यपिनउपसंख्यानं।
 माहिकपंपक्षेआधुदानंपक्षेअंतोदानंनचमाहिकापीदित्यत्रापिष्टपिष्टतस्यायंस्वरप्राप्नोतिष्टःपूर्वमंतरंगत्वास्वरक्षेतेतनश्
 टिलेस्तेलक्षणसेतिन्यायनपुनरुत्तजनएवात्रभाष्येमाहिकापीमित्येवोदाहृष्टेभाष्योदाहरणंस्योपलक्षणत्वात्तत्सभेदेन।
 न्यायाप्रवृत्तेनेश्वरोषनिघानविषयाभावाच्चभवत्सेवनत्रापिस्वरइत्यान्येथलितेतिअत्राचश्चिन्मभ्योदानंएवमाहि
 भ्योविहितोच्छ्रलसेटतदंतेपदंइडंतःआदिनइउद्देशावास्तुरित्यर्थपक्षेलित्त्वरःआदिर्णुलित्यतोअनंतरस्यामित्यनुव
 र्तमानेवग्रहकारिर्विकल्पार्थसहादेरपिकार्यप्रायचतीत्यादाहआदिर्वेतिअनंतरस्यामित्यनुवर्तनेफलमाहयदतिपर्या
 येणेतिननुपुगपनुअन्यश्चैवैत्यादौयुगपद्ग्रहणालिङ्गान्।अथलिकिलुलविषसदितिकियपायशुद्ग्रहणानु।यदडा

४५१

गमस्तयादानस्वर्थस्मात्तननश्चयचालुलविषेत्तारौत्रयाणांएवमिडभावेपिस्मात्।सेडग्रहणतसेडोभवेवतिएवंचपाटेस
 त्रलिस्वरावअजनेनेकिंविभेदियपधियेत्तारौपरत्वादानोयोपेजंवात्तरोनास्तीतिविहितंस्तुक्तंउत्तोनमंमिति।प्रत्ययस्वरापनादौ।अहयावनिपा
 वादुकारधिकारणेनीयःप्रीणमार्थकर्मणिवातनोननिसमासेदुतरपदप्रचनित्स्वरश्चिन्मभ्योदानंएवमाहि
 श्रियमितिपक्षीनत्वुपःश्रीशोकारस्योदानत्वेअंतरनम्याडियन्।पुरानःहस्वरप्राप्तौव्यंजन।विषयानवज्ञावाजानदपरित्यादौषकारा
 काराकारउदानःपर्यायणानापादानांस्वरेप्राप्तेयमारंभउदानस्वरितग्रहणमनुवर्तमाननश्चिन्मभ्योदानंएवमाहि
 पदसप्रचनित्भावस्तस्ययोस्तदानस्वरितयोःप्रचनित्भावधारणेतिभावःयद्यप्यपदस्येचिवश्रवःननस्तमपवदुब्रीह्यवितिकिंराजपुरुषसूत्रे
 नुसमपादस्त्रउदानस्वरितनाउक्तपदकेसावकातंसमपादश्चिसमशस्त्रतमसिमेल्यनुदानहरदतःहरदनसूत्रोडुगविधौत्याहपाद
 राष्टोदृष्टादित्यादापुरानःनन्वास्मिन्स्वरेसत्पिसमासांनोदानत्वभविष्यतिप्रियविश्वइत्यादौतुनएकपदेइयोरुदानयोरसमावेशस्योक्तत्वेना
 संनवाभावादिनिचन।सत्यपिसंभवेवाधनंभवेनितंगीकारादरोपअन्ययोदानस्वरितयोःसंभवेशापकाभावान्मुष्यनापस्तनोभयोःसमाधे

रास्यादित्याहुः न तल्लेषे नुल्यसे न शनितुल्यशब्दोपदंत आधुरातः मंदयसस्वमिति पदपंताधरः रात्रोदेशः न स्पष्टादसत्त्वादार्थभानुकलेन सवभावाः
 दुपदेशादिनिनिधानाभावे प्रत्ययाद्युदात्तस्वमेव निक्षेपस्तु न तं प्रतिसार्वभानुकत्वाग्रयणान् धसिष्टाविधानात्रावपत्तंशकं। इत्यमंदयच्छेदो नोदानत
 सत्सु स्तुरुषेऽपि धादसत्त्वाचित्स्वराभावननुप्रमंकारकपश्यपरमेणकारकेण परमेणकारके इत्यर्थे समासेने प्रसंगहितीभाराद्ये चारणविहित
 सैव्यहणात्। शास्त्रानि। गौरादिङांनः अन्धेन कुनिपानत्वादेव सिद्धेन ज्ञयहमकरिणित्वादौ परस्यापि द्यत्स्वरस्य वर्धनाप्यं अन्धपीत्यत्र सति
 शिष्टप्रत्ययस्वरबाधनार्थमतिस्वत्त्वसति शिष्टविभक्तिस्वरस्य चत्वारस्तत्र सति शिष्टाग्रस्वरस्य बाधनार्थमित्येके भाष्ये त्वेतरपंचनाने वारब्ध
 निजनुदानं पदमिति सूत्रे कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात्। केचित्कारिष्वेव कुः पाठ्यइह तु न पाठ्यः एवं चाव्ययत्वमपि न स्पष्टमिति धनइत्याहुः स्नात्वेति
 अत्र समासो नोदानत्वमेव न च। मयूरव्यंसकादिष्वेवास्यां नोदानत्वं निपात्य सकिमनेने निवाच्यं सामिद्वनं स्वयं धौ नमित्यादि वारणापरिगण
 नस्यावश्यकत्वादिनिकैयटः। भाष्ये च कंत्वादान निपातनमाश्रित परिगणनं प्रत्याख्यातं न स्यात्। भावस्यामिद्वनं स्वयं धौ नमित्यादौ परि
 गणनवारीनापीदंसीभारादित्वापूर्वपदप्रक्षिप्त्वरत्नमिष्यत एवेति मुहुर्चसुरमिनिकालाध्यनोरिति हिनीयाकष्टम्विसादौ जहीने हिनीयेति

४७३

भाव्यवर्तनित्वाद्यौ पापादिस्वरयाममित्यादौ एनिस्वरः घः द्यारुद्रे प्रवृद्धादिना चेति न स्मान्मुहुर्चसुरमिसे दिना बोदाहरणं निनिभावः भोमो
 ज्योष्ममिति। क्षननुल्येनिसः क्षसारोत्तल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानप्रवर्तनेन शनिकश्चिन्। क्षमसांगति। क्षमलोहितो वणिनां न लेत्यादौ दामे
 वेहेनुल्लक्षस्यामृगारव्याचेदिनिक्षान्नोदानः अत्र सूत्रे एकवर्णग्रहणं व्यर्थवर्णवर्णैर्निने प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादित्याहुः आरित्रगाधमिति। अ
 रित्रं नोकाष्टं न स्पृगाधनेन स्पृश्यमाननल्यमित्यर्थः सप्तीसमासापनेन पुनरपाम एवेनिसच निर्यगूधे धिरेचेत्तमदेन ददायाधं रिपने सत्तरयोः नमा
 दनेदायादः न सभाबोदायाधं दयादानं तसंबंधो वापद्यनो नुल्लक्षणवादायायादाधारादयानियमानेदाय एव वननिमदायादमहीनात्यर्थे हिंदादि
 त्वाधन। सचोपस्थित्वा न पूर्वपदभूतोदाय एवेति बोध्यम् धनस्य दयादशतिस्वामीश्वरे मिसंबंधसामानाधिक्येन समासः परभावापारइति। अत्र स
 मासो नोदानत्वमेव गमनचिरमिति विशेषणसमासः ल्युटं न सभाववाचित्वान् चिरत्तद्ध्रयोः कालकष्टवाचित्वेपि प्रक्षेपे चिरकालभाविनि कृद्ध्रयो
 गिनिचाये चिरत्तद्ध्रयोर्वर्तनान्न सामानाधिकरण्येव च चिरत्तद्ध्रयोः पूर्वनिपानः प्राप्नोतीत्यनोमयूरव्यंसकादिसमासो ज्ञेत्ताहुः सप्तीसमासश्
 सत्ये प्रतिबंधिनापनेति। कार्यसिद्धेः प्रतिबंधकं जायनेत्यर्थः प्रतिबंधिराष्टे आवश्यके एनिः। मूत्रवोध्यमिति। सप्तीसमासोप। मूत्रपदेनेति।

सूत्रमिषेतेत्यर्थः। उच्चारः पुराणक्रिया। धजं न इति। सूत्रशब्दसि विमयो हेतुचेति। अस्यां न इत्यने निवागे नि। भवानाभावो निवातं निरुधे वा
 नोयस्मिन्निवाकुटी निवानमिति। आधे कुप्यादिहेतुके ये विनमाना कुप्यादयो निवानशब्दे तु समानाधिकरणाः अंत्ये नुस्येपेन न। राजनिवा
 न इति। राजपाश्वे इत्यर्थः। सद्यः समासोयं। रज्जुशब्दमिति। कर्मधारयः। रज्जुशब्दो रज्जुवधपात्रो मृते वर्तने इति। नीमेव कथा दुष्टं न वंज्यमि
 त्यर्थः। आधुदान इति। सूत्रे रसूत्रमूलोपश्रित्यर्थः। उतिदित्यधिकारान्। उतमशब्दमिति। शरदि न वमित्यर्थः। कागध्वयुरितिकर्मधारयो यंच
 रणविशेषरूढः दौवारिककषायमिति रूढिशब्दो यमूकषायोर्ध्वचदिः सादृश्यशब्दसि सादृश्यवाचि मंत्युरुपे इत्यर्थः। पितृशब्दो नोदानः सूत्रं
 नत्वा न नीया समासे नत्पुरुषतुल्या येनैवैव सिद्धे इदं दास्याः सद्यः शब्दो अलुव समासा यं पितृसदृश इत्यादौ सद्यः समासत्वनभिधानान्ने
 त्यपि वक्तुं शक्यं। एवं च दार्तिशब्दस्यानोदाननयोदानपणशनि विभक्तिरुदाना इत्यादि पूर्वसदृशेत्यत्र निरूपितं। न सादृश्यमिति। यत्र हि
 प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थं पूर्वपदनं नैवैदमिति सादृश्यग्रहणसामर्थ्यादि श्रीयनरनिभावः परमसत्तममिति। समाहारे हि गुः उपे
 सजनात्तद्वत्त्वः पात्रादित्वात्स्वीत्वाभावः परमसत्तममिति न पपाठः वाजिणशनि वणिगे ववाणिजः प्रकादित्वाद्वा सप्तमी समास

४७३

शनिः रदं च भद्रवाणिज इत्यनेनैव पुगत्वाव्यवहिरतीत्यर्थं नैव सप्तमी पूर्वपदप्रत्ययान्तिस्वरैरेव सिद्धे गंतं यग्रहणमंत्रमर्थं इति वाच्यं। सुसुपेति जयस्य स
 मासस्य प्रतिपदोक्तत्वात्वादि निभावान्। पृथी समासार्थभावपक्षस्य परत्वात्वापि प्रत्ययान्तिस्वरैरेव सिद्धे गंतं यग्रहणमंत्रमर्थं इति वाच्यं। सुसुपेति जयस्य स
 पेश्वेत्यर्थः। नुत्यप्रमाणमिति। पात्रशब्दो नुतिविषये तुल्यमात्राणवर्तने निमित्तिभावः अस्वपदविमहपृथी नत्पुरुषः। सुस्वप्रियापदापीत्याप्रतिकरं न चितं
 गमनसुस्वमित्यादिकर्मधारयः गमनस्याविशेषणत्वात्पूर्वनिपातः मयूरव्यं सकारित्वाद्यभीनौ च सुस्वप्रियायोः प्रीत्याद्यभिचारादिह्यत्प्रतिग्रहणेन त्व
 त्तिताय प्रतिपत्तये पीगविभागो यथा संख्यनिरुत्तर्यः पत्ता वैश्वर्येयस्ववैवाचिप्रतिशब्दो जनरपदे पूर्वपदनं येत्यर्थः। गृहपतिरिति गेहक इति प्रत्ययानो मय
 शब्दो नोदानपेश्वेत्यर्थः। यम्वर्ष किं वृत्तलिपतिविप्रः न ज्ञेय इत्यर्थः। न भूवाकस्तुत्रे समाहारः। भूषनिरित्यादयः। पृथी नत्पुरुषा अंतोदानाप्र
 यकिं किं वंताः अत्युग्रस्यो न न वा बुवनं प्रत्यावैश्वर्यं शनिप्रामादिकृत्योया अस्तित्वाभ्यवसायशनि नृदिष्यो कटकोटिकृतानमित्यर्थः। गमनन
 इति। संभाव्यनरत्वेन नानेति विशेषणसमासा सर्वविस्वरः भूतशब्दं भूतपूर्वार्थं पूर्वशब्दो जनरपद इत्यर्थः। आधुपूर्व इति। आधुपूर्वत्वापुनरा
 नश्रोपसर्गे इति षोडशोदरादितान् ६ आधुशब्दायादिप्रत्ययानोदानः विप्रशेषणसमासः। सविभसार्पणस्यैव नरत्वेन नरपदवित्यर्थः। स

कचिन्नवैवपाठः लक्षणशितित्वा। रोपेण राजन्यग्रहणमिति। अधकवृक्षीनां राजन्यत्वाव्यभिचारदिसर्पः संख्याः यच्चन। पूर्वसूत्रानुदंष्ट्रनिपा
 ठोदृश्यतेन राजन्योदराचमेश्वाद्यौशंसत्वं बोध्यं। आचार्योपसूत्रेष्वपीवद्वचनस्थाने प्रथमैकवचने पाणिनीयौषा इति पाणिनेरौदंष्ट्रव्याख्या
 यस्तिन्नप्रोक्तमधीन इत्यर्थो वा पाणिन्यगोत्रोऽनंतत्वाभावाप्रोठोनष्टरतिनिषेधाच्चेजश्चेत्यस्यनेन दृष्टः। आचार्योपसर्जनप्रदणं। आचार्योपस
 र्जनानेवासिग्रहणं। दंष्ट्रविशेषणमिति। ननु पूर्वपदविशेषणं व्याख्यानादिनिभावः न फलमाह सकलमिति। धांदस इति धांरुआधीयने इत्यर्थः दंष्ट्र
 किं अपिशलप्रियः पाणिनिः। आपिशलपाणिर्नियः कर्तृकजौजंगले विभक्त्यनपाणे वचनविवक्षार्थः कूर्ममिः तत्रज्ञानाः कुजानान्यातकुजपः
 जनस्य कुजपस्य चापसमित्यर्थे त्राणं नौवैतौ कर्तृकजपौ सावर्णिमां इकेयोऽर्चित्यश्मकाः पैलश्यामकलेयाः अत्रवद्वचनमविवक्षितमिति नृनि
 द्यत्। कपिश्यामकलेया केचिनुपलश्यामपलेया कपिश्यामपलेया इति पठन्ति सैनिकाश्च यंचालेयो अत्रापि बहुवचनविवक्षितं कदुकयावले
 याः पार्चलेया इत्यप्येव पठन्ति शकलः सुनकाशाकवलशणकाशणकवाचभाजाचभिमाहुलाकुं निसुराश्चिनि सुराज्ञाः नडिवनंटाः अविमनका
 मः वक्षः। वाचवशाचकपनावाचवदानवचुनाः काटकावापः कटाकौपुनाः कौपुमलौकात्तास्त्रीकुमारैर्भौदपि यजराः अस्मिन्पाठे समासानोदानत्वा

४५५

युवसजरंनः सौश्रुतपार्ष्णिवा। राजपृथ्वीयाजानवाक्येवत्। ह्युल्लकश्च। वृषावेष्टुतस्युरुष इति नानुवर्तिनां। एवं चाव्यापीभावाधसंभवेति हेहि न पुरुषस्य
 धारणानिधानीमानिपुक्तं चैतत्। अमयानस्युरुषप्रकरणे मध्यपरिफे प्रत्युनिपंचसूत्रिनचता स्यात्। परान्वद्वक्षनपुरुषा। एवै पुदाहरणानीनिबोध्यं पु
 ध्वकेसादिकर्मधारयोऽष्टस्यातिकर्मधारयः सही समासोवागोसाद इति सदर्धजनेन एते दणंनेन वा समासः नस्यादेव णिनगोसादीपुमोसाद निगासादनी
 निवाविग्रहः। इणजादिभ्यश्चतःसादिरत्रपृथ्यने इत्येमे कुरुगार्हपांसमानांमिति। पण्यमिति क्वचित्केपपाठः मनोरमाविरोक्षान्समापिभिन्नानिपदस
 निआधयोपध्यासोत्रोऽनुगिनरेषांपंचानापध्याः स्थाने प्रथमैकवचनदासीनाराणमिनि बहुवचननिर्देशान्दाधर्थावगतिरिति भावउपसर्पानंशनिनया
 चानोदान इति भावः केचिनुनत्र निर्दिश्यनुवर्तयंति नत्र। इयं तांश्चां चध्यासांमिसनेन कुशैपयपिणोरपुदानत्वस्वीकारोणफलाभावादित्याहः वृत्तिरेव
 वंपृलेनिप्रत्ययस्वरमात्रं पुक्तं रिक्तपुर्वादयः कर्मधारया असूतो नजसपास आधुदान अशीलोत्सादि अशीलाचासौ दृष्टरूपासलावपरहितापि दृष्टरूपा
 करणत्वादिरहितत्वा संस्थानमात्रेण सोभनेत्यर्थः निपाननादिपरिवृद्धवेत्यर्थः परिमध्यस्य व्याधीभावस्तु न सूत्रेदीपनिर्देशान्बडवायाः परसंभवाच्च।
 तिनिचिन इति निजाः सत्यस्य तिनिचिष्टोदरादित्वातिराष्टस्य हितं। अयसेनस्तस्मिन् इति रिचोपध्यायार्थे सत्रस्य चारित्यादिबचनेन दीलोपः। प

४५६

नु४

एवकवलकर्मभारपवहुलग्रहणासमासस्तुक्तं समासप्रकरणोत्तरपुष्पस्योदयदंनसासधुदानकेचिनुननुदितोयाउलेवसिद्धिविनिचेन। प्रतिपदोक्त
 तनुव्याख्याशिसमासएवतद्वृत्तेइहनुविशेषणासमासनन्वजातेनिप्रतिषेधः सामर्थ्यादुर्ध्वोसाविनिचेन। आनासेनिनानिप्रतिषेधार्थं किनुन्यायासि
 शानुवादमात्रं न फलंनुक्रियावाचिनामनिपमेनश्वरनिष्ठानेप्राप्तेननिमार्थसूत्रशित्युसादनंस्पष्टं चेदं वृत्त्यादाविम्यादुस्त्रस्वरविभापकः तसनु
 व्याख्याशितिवक्तव्ये तसनुव्याप्योविशेषणपोठेनार्थपर्यटिनपोठेनचनदेशेपरिभाषायाप्रवृत्तेः अनएवप्रजनसूत्रेनप्रत्यायानत्वाश्वरपदप्रसनि
 स्वरेसिद्धेपरवत्सकंवलः संज्ञायामेवपएकं वलेएवेतिनिमार्थः मिदंविशेषणासमासशनिभाष्यकैपरपोठं संज्ञायामिनिनिमार्थमिदंनदादा
 मनेनिप्रतिपदोक्तस्यादिनुवृत्तारोधेननेनसोपिभवतिनिज्ञावः सस्याभारोदासीभारः यस्यतत्पुरुषस्येनिकेचिनु। यस्यसमासस्येनिवदंनि। पुपदा
 विनि। यूपजाधुदानः कुपुभ्याचेसत्रनिदित्यनुवृत्तेः प्रक्षनिविज्ञनिभावेवार्थस्वरस्थने। अथेकेचेसनयोरांभानेनकुवेरवलिस्त्रननदधेकिगे
 स्तरं देवापमिति। देवापमिति विग्रहः नादर्थचनुपीकेचप्रतिपदोक्तत्वादिनरक्षिनामांसमासचेवात्रग्रहणं गोहिनमिति सत्रहिनयोगेवेति
 चनुपी एवंगोरक्षितमित्यत्रनादर्थचनुपी अन्येनुदिनशष्टेनास्यप्रवृत्तिः अत्रापिनदर्थेइत्यनुवृत्तेअनएवास्यसूत्रसप्रक्षनिविज्ञनिभा

४९६

वएवचनुपीनदर्थइत्यस्यप्रवृत्तौज्ञापकाचनुपीनदर्थेयानिसूत्रभाष्योक्तसंगच्छने। नत्यनत्रनस्यसूत्रस्यप्रक्षनिनस्यप्रवृत्तिहिनयोगेनादर्थभावा
 तानचहिनेचेनिवक्तव्येवेनिसामान्यसूत्रंरक्षिनापर्थेनिसूत्रोभाष्योक्तमपिज्ञापकमितिभाष्याशयगुरुत्वादुनरत्वार्षनस्यावश्यकत्वाचेत्याहुः। कर्म
 भारयजत्रप्रतिपदोक्तश्रेण्यादिसमासस्येवग्रहणंनेनवैदिकपंडित्सूत्रनश्रं चमहात्रीहिनिसूत्रेभाष्येस्पष्टं चताज्ञनमिति। अज्ञनमिति। धेदः सना
 पक्षनादीनाचोपसंख्यानमितिप्रतिपदोक्तः समासज्ञाज्ञनमितिधेदस्तनपुक्तः नस्यक्तानोनरपदत्वाभावेनाप्राप्तेः अहीनवाचिनिअविभागवर्गी
 सार्थः यायादिस्तरापवादोयं। अनुपसर्गशित्तिनैवानिनादव्यावृत्तिसिद्धावहीनशित्तिवर्थाभित्याहुत्तनीयाकर्मणिअपमपिषयादिस्तरापवारः त्वो
 तासशित्ति। तपाउत्तराक्षिनाः त्वोतासः प्रत्ययोनरः पदपोश्रेतिप्रपंयनस्यत्वादेशोदकारलोपध्वादसः भवेक्तः ज्वरत्वेरेठेपुनएत्वेधनीतिवृद्धेडिगा
 मस्यचाभानुध्वादसः। श्वरपदप्रक्षनिस्वरेज्ञनेएकदेशउदानेनोदानननस्वरीनः। रथयनशित्तिगत्पत्वात्कर्तृरिक्तगनित्तेनरगनित्तिनतः पुछिं
 गानंनरेपदसामानाधिकरण्यात्त्रिपानत्रादनुनासिकलोपशित्तिहरदतगनिशष्टस्यनसंज्ञकशष्टपरत्वात्त्रसापानाधिकरणानुपपत्तिरितिकश्चिन्।
 पुरोहितमितिपुरःशष्टेसिप्रत्ययस्वरंणोदानः यायादिस्तरापवादोयं। अनुवृत्तशित्तिइहत्वनशष्टस्योष्टेनसमासोपुरोहितमित्येवगनिस्वरे

चि४

एणधुनान्तरुनशः नस्पुनरभिशष्टेनसमासः अयमेवसमासक्रमोभाष्यादिसंमनश्निप्रागेवनिरूपिते। नचक्षुहणपरिभाषयाउरुनस्यक्तं
 नोतरपदत्वादपवादक्रमेणसमासोतोरानत्वेनधाधकाव्यापपूर्वपदप्रक्षानिस्वरत्वेनधाधकाक्षस्वरेनधाधकाव्यादिस्वरेप्राप्तेयमप्यप्यप्राप्तः न
 चनंतरग्रहणेपसोदुवरिच्छद्ग्रहणपरिभाषयोऽनस्यक्तान्तलेभेसनदानंनर्पसत्वादितिचेन्न। अनंतरग्रहणसामर्थ्याद्विधनोरनंतरोगनिडाश्रीप
 तेरभिश्चननयेनिनरोपः नचभिस्वराभावेपभुनशष्टस्यथायादिस्वरेणानोरानत्वापनिः इत्यनेनुच्छेदस्यस्वरसंसृष्टं। धनमुभयं। समाक्षान
 मित्सादिमंत्रेसमासश्चनशष्टेआडः। स्वरदर्शनान्। नचासौप्रक्षानसूत्रेणसिध्यनिप्रथमसमासेनत्याप्रावपिद्वितीयसमासोपायादिस्वरप्रवृत्ते
 रुक्तत्वान्नचनंवाधित्वागतिस्वरप्रवृत्तेअभुनशष्टेउवहः पूर्वपदत्वाभावादितिचेन्न। धनोरनंतरश्चिन्वास्यानादेवयोगविभागेनानंतरोगनि
 रपूर्वपदप्रक्षलेनित्वाव्यानादेवापूर्वपदत्वंनिनायस्यप्रक्षानिस्वीकारात्। अन्थायेधतुंप्रतिगतिस्वेननंप्रतिपूर्वपदत्वासंभवेनसत्रार्थसंगते
 एवंचाभुनशष्टत्रउदएवस्वरएवमेवानंतरग्रहणंक्षद्ग्रहणपरिभाषापक्षपकमित्यत्रप्रपंचिते। नचैवमपिबहिर्नवारणेनधनोरनं
 तरश्चिन्वाव्यानस्याचारिनाप्येनसनिकपंशिष्टयायादिस्वरवाधकत्वमितिचेन्न। अहनिदिनीयेनिसूत्रादनुपसर्गग्रहणमत्रानुवर्तनेनैव

४९३

भुनमित्सादौअभादेववृत्तिस्तिष्ठे। अनंतरग्रहणकक्षानरेप्राप्तयादिस्वरः वाधएवंचात्रनसामर्थ्यापूर्वपदमित्यपिनसंबंधनेइत्याहुकारकपूर्
 वस्यात्तिनि। अपेभावः कारकाद्वेनिसूत्रेकारकादिनियोगोविन्यनेक्षद्ग्रहणंचानुवर्तनेकारकाप्ररंक्तानासर्गतिकमुनरपदंअनोरानंस्यादि
 तर्पः एवंचडराज्ञनइत्यादौयायादिस्वरेणक्षस्वरेणवास्वरेसिद्धेरिद्रादागनइत्यादौअभुनशष्टन्यायेनप्राप्तश्चिन्वाव्यानादेवयोगविभागेनानंतरोगनि
 कक्षीत्यादूरादागतइत्यादौकारकपूर्वपिगतिस्वरस्यादिथ्यतेनुपायादिस्वरइत्यपास्तमितिदिक्। नादौचनिनि। क्षस्वरापवादोपं। तकारादे
 निनुप्रत्ययस्याक्षनोभावान्। गतिग्रहणेनधनोराक्षेपेणनस्यक्षानिकप्रत्ययस्येवग्रहणाचक्ष्माभेक्षानग्रहणसंज्ञाप्रवृत्तिकालेयस्तकारादि
 स्तत्तग्रहणार्थेनप्रक्षपितेत्यादिसिध्यनिस्वरप्रवृत्तिवेत्तापांतदित्वाभावेपिपूर्वतसत्त्वान्। यस्मिन्निधेवारेत्वेवसिद्धेक्षादिग्रहणंविंशप्रयोन
 नं। अनंतरश्चिन्वाव्यानादेवयोगविभागेनानंतरोगनि। अत्रापिपूर्वसूत्रवदेवव्यवस्थाबोधा। आगंनुरिनिनचनाविनिर्पुससेनननिर्वाहः। क्षदुनरपदप्रक्षानिस्वरेणधनोरुसतत्वा
 पनेअनोराननायाश्चनत्रैष्टत्वान्। किंचानाविनिकिनःपयुदासेप्रभूनांसंगनिमित्सादौगतिस्वरोवसिध्येनस्मानुनएवायंपुससःयनुम
 बुक्तिव्याख्यानेत्यादिनासुष्टुत्यादौअनोरानत्वमितिचेन्नप्रभूनावित्सादिसिध्येतत्रकारकानुवृत्तेर्मापित्वान्प्रवृत्तिक्षानादर्शितत्वान्दृ

एणोचोदस्वसुष्टुनिमित्तादौ नुलोत्र करणी भूनाया कचः साध्वसिरित्यादिव कर्तृत्वविवक्षायां किं न त्वानदोषः नैवेचानः क्षतत्वापवादः अंनत्र
 राशनि। पधुषु दानप्रद एण्डुले नंनथापिगतिः प्रक्षत्वा भवनी तु केउ सनोबु सिमारेही नी निस एवांन सभनी निभावः अनंतर इति अत्रापि पूर्ववदे
 वयवस्था। अनेन वाशनि। अनरूपसर्गत्वाधुरानः प्रसंचशनि नच निगंतरत्युक्तावपि प्रसंचश्लादौ यत्किं अतिगंतत्वा नदप्रवृत्तिद्वारा नच स्थानिव
 त्वं पूर्वपदस्य कार्पित्वेनापूर्वविधित्वान् अनिगंतशनि नुप्रति च इत्येन द्वाहृत्वाचरिना र्थमिति नेन। र्गंनस्याम एणदोदने पिप्रतिषेध इति वचनेन
 वनिर्वाहान्। एवं च प्रसंचश्लादौ चदुतर पदप्रक्षतिस्वर एव। परश्लादिनिचुस्वरावकाशः साक्रीचिज्जम्भावकाशः यपराचः उभयप्रसंगे परत्वा
 दयमित्यर्थवस्तुनस्तिनष्टत्वादित्यर्थः एतेनास्मिन्समासे कने विनक्तावचशनि लोपेक्षने सनि सिष्टत्वाचुस्वर एव प्राप्नोति ता नाप्येकारे सैव शिदारा
 त। अत्रचुरास्वरानि सनि सिष्टत्वामात्रोपलक्षणमिति केचित् उदात्तस्वरितमोरिति सर्वसंचेः पूर्वपूर्वोत्तरपदमिति गिनकार्यप्रवृत्तेः पूर्वमेत
 स्मिन्स्वरैः श्वाधुणि अस्मप्रवृत्तेः अभ्युदित्यत्रोदात्तानुदात्तस्यैति स्वरितः एवमर्थो चेत्तत्राप्येवमेव स्वरश्चुस्वरात्तदस्वरापवादविधौ योगोऽप्यद
 र्पदरिति पूर्वपदवाप्रवृत्तेस्त्यर्थः पक्षे समासोदात्तः क्षत्वा एवेति षड्गुणवचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासैव ग्रहण इति भावः अतएव षड्गुणी

४९८

हावपिद्वकेचित्। परत्वाकिस्वरापेवत्यर्थः श्लादुः बहुव्रीहावधि। नित्यतुरुपाधिकार इति भावः प्रथमोचिरोपज्ञविरोपसंपन्निरभिजवत्।
 वप्रथमवैयाकरणशनि वैयाकरणानामर्थो मुख्य इत्यर्थे समासे अयंमनोदान एकनरकनमोऽमौडनयोश्चित्त्वा रंनोदानोप्रतिपदोक्तत्वादि
 निकनरकनमौजानि प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहण इत्यर्थः कर्मधारयन इत्येवेति। नेनार्थस्य ब्राह्मण इत्यर्थे नदोषराज ब्राह्मणशनि आधुदानो राजन
 राक्षपक्षे अतोदानत्वं राजशब्दो ब्राह्मणेनाहर्म्य इति नशनि सामानाधिकरण्येष्टी समासे नोदानत्वमेव योगविभागे यथासेत्त्वानिह। त्यर्थः। उ
 नैर्धश्च अत्र विंगविशिष्टपरिभाषाने निद्रास्तेभाप्येस्पष्टं। एवं समासतूपसमुदाग्रहणे पिताननेन वदोर्नवदिनि सत्त्वं बहुगोमन्नीत्यन अन्य
 त्रेनेतिकर्मधारय इत्यर्थः केनित्यर्थं नित्यमभिज्ञं कालाशनि। अतंनसंयोगे चेत्यस्य पुपलक्षणमेतत्। हिनीया समासशनि। हिनीयात्यनसं
 योगे हिनीया पूर्वपदप्रक्षतिस्वरापवादो यथादिस्वरस्य पाक्षिकापवादोयां श्रावशित्यनिवाचित्युनरपदे इत्यर्थः श्रावनीपीन इति षष्ठी समा
 स राजनापिन शनिकर्मधारयराजगुणाधारोपेणोत्तरपदार्थः प्रसंसापक्षी समासो राजयोग्य नया अधिकारश्चमिति। अतस्त्वनः प्रागादिरि
 तिनं। मक्षत्वाभागात्पित्यनः प्रागुदान इति चापि क्रियनो इत्यर्थः धर्ममिति धर्मो न नामग्रा मज्जमप्यदकुलेषु परंपरायातः सदाचारतत्त्वा

१३

दनपेतेनेनप्राप्यवाधर्म्याचारवशादवर्यंकार्यमित्यर्थः देवमितिप्रदानेव्याख्यानलभ्यहारिपुदाहरनियतिकास्वदतिषष्टीसमासाविमो
हारित्ववर्यकेलिनिःहोत्रग्रहणमर्थः वादुवाहरणमितिहरणाशब्दः कर्मधारणक्षत्तरेदारिस्वरेणितिक्षत्तरापवादोभावकम्विचन
रतिस्वरवाधेक्षत्तरवाधस्यापिफलितत्वादितिभावचित्तराशविरिस्वरपरत्वान्मानुलगविष्टवश्चित्वंनुजनिगवस्मारेचरितार्थपुक्तेच
युक्तसमादिनःयुक्तसमाधावित्यस्यरूपंगोबलवशनि। तत्परनयागवांपालकस्त्यर्थः क्षत्तरास्त्यर्थः द्विस्वराचप्रत्यविप्रनिषेधेनयुक्तेचनिस्वर
एवेधनेगोविद्गोसंख्याः। समित्यशक्तिकः विभाषाध्यात्तेअथदेशष्टोयुक्तवाच्येनानिप्राप्रविभाषेयं। पापंचशित्यिवाचकेपरस्वर्यमो
त्रांने। आधेयोरर्थग्रहणपत्यपोराष्टग्रहणांजपत्याधिकारादयनलौकिकग्रहणादाहसुश्रूतापत्यस्येनियमाणवद्रात्राणयोगोत्रत्वेनप्रसि
धनावान्। ग्रहणंओदनंजापणिनियाशनिओदनकामत्वेननेपांक्षेपः अंगानिमैसुराव्यनिरिक्तमधमैरेयंनद्याचकेउत्तरपदेनदपरिभ
कवाचिनिपूर्वपदामुघुदातानित्यर्थः आसवोनमधंभक्तारव्यास्तभक्तशब्देनत्रअदनीयवस्तुमात्रपरभित्ताकंसादयपद्यसमासाः बहु
वचनास्वरूपनिरासेसिद्धेआसोक्तिराधविरोसस्यभिदोदेग्राहणार्थेत्पाहुः क्रियामात्रमितिप्रत्यमित्यर्थवहुव्रीहिरितिसष्टीसमासाः

४७

त्वंनोदानत्वंगोविदात्त। अममानापेधियुपूर्वपदमाघुदानमित्यर्थमवाक्षत्तेनि एवंचयत्रयपोपमानभावसंभवतिनत्रनयायोन्यमितिबोध्यं। अ
केजीवि। जी। कविकार्यसमासेकप्रत्ययानेउत्तरपदेपूर्वमाघुदानमित्यर्थक्षत्तरेस्वरापवादः नंदंनलेखनादिजीविकायासमासेप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
मासजीविकार्यःत्वमित्याहयस्येनिप्रतिपक्षेत्तत्त्वानित्यंकीडितिविदिनसएवेदम्। अकग्रहणंनुसष्टार्थं। प्राचा। मिनिप्राग्देशवर्तिशुक्ताक्षणीक
मित्याहप्राग्देशवर्तिनामिति। आ। जीविकार्थमिदंउहालकेत्यादौनित्यंक्रिडेनिसमासनवपुथेनिषष्टीसमासः निउक्तद्विअधिलसनस्त्य
र्थः श्रकस्मिश्चिकनयनपरोनभवतीनियुक्तेइत्यनेनसिध्यनिशित्यिनयुक्तेचेत्येवसिद्धेक्षनप्रतिषेधार्थवचनंसंज्ञायां। अत्रा। निशित्यि
निवाक्षनरनिवर्तनेअपुकार्यमनियुक्तार्थक्षजः प्रतिषेधार्थवचनंगोनंनिपात्यशब्देपरेएनेजाघुदानारत्तर्पवसानबंधनरदुस्तविलिनि
लित्यंनेउत्तरपदेपूर्वमाघुदानमित्यर्थः अत्रसंज्ञाग्रहणमनुवर्तनरनिसूत्रेभाष्यादौनेनाश्राद्धभोजित्यादौनक्षस्वरएवउत्तरस्तत्संज्ञायांनुना
नुवर्तनयनेप्रतिपक्षे। तत्त्वमप्योविदुः वस्तुनउत्तरस्तत्त्रेपिसंज्ञायामित्यस्यासंबंधेनकश्चिदोपपमानंराष्ट्रार्थकधनुप्रक्षतिकेएवालिना
नेपरेइत्यर्थउष्ट्रकोशीनि। उष्ट्रप्रवक्त्रेरातीत्यायर्थकर्तृपुपमानेनिति। एवेकिउपमानमेवेत्येवंनियमोमाभूत्तयाचसाध्याध्यापि

त्यादौ पूर्वेषां घुदांतानां स्यात्तद्वृत्तं च तच्च स्यादिति बोध्यं। युक्तारो एने समासा एव गणेष्वने। युक्तारो ही निष्पुलिनि सेवसिद्धे युक्त
 दिमेव पूर्वपदानि आरोत्पादी न्येवानरपदानि सेवपूर्वपदानि नियमार्थमिदमिति केचित्। असंशयमित्यनेहीरहानेति। अत्र समासस्व
 रप्रवादे द्वस्वरे प्राप्ते नदपवादे मनुक्तिनि निप्राप्ते नदपवादोपे एकशितिया छेदोत्रपठने नत्रैकः। शितिपदे अस्मिन्निविपदे वद्वीदाव
 वांतरनत्पुरुषः नन्ववांतरनत्पुरुषे समासां नोदानत्वं बाधित्वेनेति। पूर्वपदप्रदानि स्वरेणाघुदानं सिद्धं एकशस्वकनं नत्वं इति चे
 न। अंतरपदेशितं नस्य हिगुस्वराभावनापनार्थत्वात्। तेन हि शनित्यादिनिशष्ट एवोदानः नन्वेवमपि समासां नोदानत्वं बाधित्वाव
 व्रीहिनिमित्तपूर्वपदस्वरप्रदानित्वं भविष्यतीति व्यर्थ एव पाठश्चेन्न निमित्तस्वरवलीयस्तस्यापिज्ञापनात्। फलं नूक्तमेवेति
 केचित्परिते समर्थस्त्वेव शष्टाठने हेतुर्गने हिगावत्स्याबाधकत्वान्नात्रस्वरेष्वप्युक्तं नेन हिगतिपादित्वात्। पिदिशष्टस्वर एवेति स
 म्यते। अनृचनिमित्तस्वरवलीयस्त्वं वाचनीकमिति कैपटेनोक्तं सति शिष्टन्यायमित्यन्यादि साहुपात्रे समि२ तादयोप्यत्र बोध्याः अधिक
 नेरावर्षादोप्यत्र पठ्यमिनि पशति समर्थस्त्वेनाप्ये। अपमाज्ञतिगणः १ दीर्घकाशदीर्घा मिकाणादिनिबन्धे आघुदानानित्यर्थः दीर्घा

५००

रु४

दिकं बुद्धिं ज्ञेयं किं समिदसः सस्वरापवादोऽयः अंतात्पूर्वजामलकी जइत्यत्र दीर्घकाशेति बाधित्वा परत्वा नदेमेव नच्चेदिति। पूर्वपदं चेदित्यर्थः
 निवासनूनिवासकर्तृसूत्रे व्यत्यनवदुः वचनां केचित्त्वधिकरणे औणादिकसंज्ञा समासविशेषमित्याहुः मध्यग्रामादौ षष्ठी समासराशिप्रा
 मः सत्त्वो निवसंति आश्विस एवमुच्यते घोषादिषु एषु पूर्वपदमाधुनमित्यर्थः घोषाकटापत्वं लङ्गदवदरिपि गलपिसंगमात्वारस्ता अश्व
 शिप्तिनृणां शत्रुमत्तिमुनीकूररादिजत्रानिवसं नत्सुवर्तनेत्ये केनानुवर्तनेत्येने घात्रादयध्वत्रियजिभांडि व्यालिजापिशोषि।
 आखंडि। गौषि। अयमेवस्वरश्चिस्वष्टेचेदं वृत्तौ। भाष्येनू। नेनू। दृश्यते। मालिदीनाचेनिसूत्राभात्कर्पादिप्रपुसासाचाह अरुमिनिप्रत्युद
 दुरणं नोदानत्वं कर्की मधीमकरी कंकभूसमाकरी रेंदु कंकव लवदरशौणे निपाठे यदुप्राचां देशे इति वृहत्त्वं। माला। सा रात्ता। रौणा। शौणे
 निवाद्वात्ता। श्लात्ताकांची। काकायात्तावानवामीमिनिनवराष्टः प्रलेगावाची जाकारां महापमित्यत्रात्तेनेप्राप्ते। नभूताधिकसं। मभ्ररम
 सानोस्मायश्चिठ्ठं नत्तादवर्णनत्वं। सघानेति। स्वरविधौ। नलोपस्यसिद्धत्वेनाश्मनोवर्णनत्वाभावादप्राप्तेभाष्येनूक्तत्वाच्च वृत्तुक्त
 मिरं चित्त्वं वृत्तिप्रामाण्यादरावपद्ये। अकारो नोप्यस्तित्यनेदीवोदासाय निदिश्वरासश्चिपस्या अलुक्। सर्वस्वेनश्चि। स्वेनादिगुणेन स

बविपवानां व्याप्तिरिति गुणकार्थेन निरुत्तरादयः यत्र हि गुणान्तराभावः तत्र गुणकार्थेन न निरुत्तरादयः सर्वमहानित्यत्र सर्वराष्ट्रस्य प्रत्ययमाना
 र्थत्वात् पूर्वकायैस्तेव सामासः। आश्रयाव्याप्त्येति। न नृन्व लत्वेनेत्यर्थः सर्वसौवर्ण्येति विकारकाश्रयमित्रसर्वेषामिति गुणिकार्ष्यमित्यर्थः।
 व्यन्तराक्षयस्वेनापेक्षया सर्वेषां पठानामयं स्वेनो गुणशान्तिसय इत्यर्थः। अन्ते ज्ञानागिरिरिति वनगिरिर्वा रिति दीर्घगिरित्वादिकिरारव
 एतद्वर्वावर्णकुमायविससिवमसिवर्तमानं। पूर्वपदमित्यर्थः रुकुमारिनि विशेषणसमांसपूर्वकर्मधारयनिष्ठवत्। असं प्रयोगपात्रेति। न
 न्मात्रेण कुमारान्तरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायारोप्य प्रयुक्तमित्यर्थः। अतएव कुमारीत्यत्र डी प्रसिद्धिः न च वय इति वृत्तमित्यर्थः न कुमारत्व
 मेवेति पल्लुमारीशस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न देतव वयो ग्रस्त्वन्तरस्यः। एवं च वयसीति पूर्वपदविशेषणमिति सूचितं स्वरेक्षने रतिपेक्षसे
 ति निषेधेन पूर्वान्तरपदनिमित्तकार्यान् पूर्वमेकादेशाभावात्तापनादिनिभावगर्गत्रिरात्रमिति संख्या पूर्वमात्रं कुर्वमिति क्त्वा वता पुच्छि
 गपाठः स्तुक्काचित्। प्रामादिकं एवं वित्त्वसमरात्रमितेव पाठः प्रतिपदो नैके समाराजे निविहितेत्यर्थः प्रत्यदाहरणे बहुव्रीहिद्वारा
 कुलां विशेष्यं पुरे प्राचा। स्वतवाकारान् पुरराष्ट्रस्य ककुपुरभूरित्यप्रत्ययान्तस्य च ग्रहणमविशेषात्। अप्रत्ययान्तस्यापि परस्त्वसंभवात्

५०१

स्थानोत्तरपराधिकारोस्तीत्यादुरहापीति। अरिष्टगौडवित्तेवसिद्धे पूर्वग्रहणेन दारिसमासग्रहणं यमिति भावः आश्रयपंचेदं सत्त्वं द्वास्ति नु पुरमिति एषु
 समासां नोदानत्वं मेव णिनिटौ परत्तुचोः कुसल इति कप। प्रत्युदाहरणे पुसमासां नोदानत्वं धिक्ताष्टाचानरोष्ठे स्वरूपग्रहणं अनुवचार्थग्रहणं शब्दे चिति।
 एकदेशस्वरिन उदानो वा पूर्वपंचाच इति पंचालैकदेशे पंचाचशब्दस्य वृत्ताष्टादिना। सामानाधिकरण्यात् पूर्वपरे निविशेषणसमासः यथा नमिति ययानि
 यथिन्ननभारमानमित्यर्थः पूर्वपायाने मित्तादौ शर्वसाष्ट्यादिकराष्ट्रत्वाभावात्कथं प्रमिरित्यनुमाह। शब्दग्रहणमिति। यदा कदाचिद्विशिष्ट इत्यर्थः व्यापारि
 तिभावः। आचार्योपसर्जनश्चा। सप्तम्यार्थे प्रयमा। अंनो वा शिविशेषणं चैनन्। उत्तरपदस्येत्तपीति। स्पष्टचेदं। रुद्रिरादेव सूत्रेभाष्ये रुद्रिमात्रस्योत्तरप
 दस्याभावेन सामान्यरुद्रिमतुत्तरपदे लब्धे उत्तरपदग्रहणान्तरत्वरित्वाद्यनदधिकारत्वाभः अस्पष्टरुद्रिदेन विहितरुद्रिग्रहणेनापि वारयितुं शक्यत्वा
 दाहसर्वकारक इति बहुव्रीहौ विभ्रं संज्ञायामिति। बहुव्रीहे विशेषणं कर्मधारयविभ्रं देवा इत्यंतोदानं। विभ्रदेव इत्यसंज्ञाया पूर्वपदप्रज्ञानित्वः विभ्रमि
 त्रविभो संज्ञायामिन्द्राजिनयोत्वेनाह प्रतिषेधेन कपो विभ्रामित्रो यमेव स्वरो नवनिक्रानि प्रतिषेधे मित्रे इति वचनान्। हर्षविभ्रं इति नस्वरपेक्षेति
 पकापूर्वान्तरपदनिमित्तकार्यमिति स्वरोत्तरं यणादिनिनोदानस्वरिनयोरित्यादिप्रवृत्ति अत्रापि संज्ञायामित्यनुवर्तन इत्याहुः। तेषां आत्तोपे संज्ञात्वाभा

॥ सनिस्वरेणांनस्वरितरतिभावः ॥ बिल्वजस्तर्वाणि धरसीनि फिस्सुतंतस्मेवानुवाहकमिति बोधं कुलनिबकुलारीमुनरपरात्याधुदानानि स्फुः
 सुपममिति ॥ हृद्वादिः समासस्वरेणांनोदानअत्रात्तरादोकारांनएवप्रत्यक्षमित्यादौ च श्रित्तादेनादानतमेव निकः श्रितकंसमं यणनामुनर
 परानुहिगावाधुदानानीत्तार्थद्विकृतारौक्रमेण टिठ्ठज्जज्जज्जामध्याधेनिलुकुपाप्यं परिमाणविशेषः ॥ हिंकांडुरनि अत्रप्रमाणो ॥ जोहिगोमिति
 मात्रचो लुकुकांसाहिनिनिकिपंचपूतिनयुरुपेशात्वाध्यात्रिशालमित्यादौ ध्यात्रादयः ॥ आलापमित्यतः परत्वादपमेव स्वरो भवति ॥ दृष्टात्वाध्यामिति
 विभाषासेनेति प्रतिपदोक्तं पुंसकत्वग्रहणादेवास्मात्वाचनौ नतुरुपग्रहणं उतरार्थमिति हरदनः शौरामिकं यमिति संक्रापाकयं निश्चितं चि
 द्वाकयमिति विहणस्य कयं निनतुरुप ॥ चिहणमदुरवैनु लपटत्वावैडालिकर्णिकुचुयाचिधुणचिकणपुत्रचेलमिति चेलवनध्वंस्त्वर्थः स्वेदं
 नृणंकट्मत्वाडकांडारारः पल्लवसूय ॥ मिश्रे समासार्थे इत्यर्थादायनस्य लमिति चिगविशिष्टपरिभाषणादंननस्य लीत्वत्रापि ॥ राजशोपमं नो
 रानः अवयवस्वरति ॥ अवयवपूर्वपरप्रकृतिस्वरत्त्वर्थः ॥ वगादिरिति नरावत्प्रत्ययानां रधवर्गपरिदयः व ॥ ५५ ॥ ग्यादिपाठभावात् पुत्रपुत्र्यः निषेधको
 नरसत्त्वादेव पुंस्त्रिंशराष्ट्रजाभोसिद्धेव वचनं सप्तार्थं तद्विशेषाणां चेति ॥ चास्वरूपसेपिसंबंधिनरति ॥ स्त्रीसंबंधिनशालादपरत्त्वर्थः ॥ आनुपुत्र

५०३

नि ॥ कृतो विधापो नीनिषट्ठा अलुकु ॥ आनुप्रत्ययशनिनुकाचिकोपपाठएवं होनु ॥ पुत्रेपि पुत्रस्वरप्रतिषेधसमासांनोदानतं नृणादिभ्याः चूर्णकृति
 वकरिषाशाकिना ॥ शाकरात्तानृकट्मादलयाचसीमं चिकणचक्रच ॥ चालशनिचूर्णदि ॥ पट्चकांडकांडः स्या गदार्थं चित्पानुपमानार्थं पल्लवसू
 यशाकानामपि अर्थकूलस्यासंज्ञायां चेलवेदेनिसूत्रसूत्रकांडशष्टमादाय कूलसूदेनिसूत्रस्थकूलप्रयं नाः पट्टांदादयः कुंडराद्येनिति सारत्वेन वनेव
 र्त्तनस्त्वर्थः ॥ भाजनविशेषवाचिनः कुंडराष्ट्रस्य विनाशादपेन वनेव त्संभवादिसाशयः वनराष्ट्रस्य समूहवाचिप्रसिद्धत्वा नोदकवाची अंतेनुसमूहव
 पवनेपि पुराणवकुंडराष्ट्रः पूर्वमेतसादपदुरुपपादत्वात् ॥ वनविशेषणेन च भाजमवाचिनो दुर्गिकुंडमित्यात्वं विशिष्टधारजलवाचिनश्च प्रसिद्धस्य वन
 स्थनिवृत्तिरित्याहु उक्तं च ॥ कुंडाधुदानत्वेन समुदायग्रहणमिति अत्रभाष्येन ध्येन पूर्वपदार्थः अपरेनुनराष्ट्रापेः तस्य वनसमुदायस्येत्यपत्तिनरर्धवन
 समुदायोदं कुंडराष्ट्रानेव नरादुः कुंडमिति मृज्जनविशेषस्त्वर्थः ॥ भगालवाचिनि ॥ अत्र च व्याख्यानमेव शरणं भयोदानां रति ॥ जायावंतस्त
 नेनेनिभावशितेनेनित्याशितेनरंभसश्च अभिन्नं यत्रिसमवहूचउतरपदं नृद्वीदौ प्रकृतिस्वरमित्यर्थः ॥ दर्शनीयत्वादिति ॥ दर्शनीयत्वात् उपो नमं
 रितितपोनपरिनिपोनमेरितित्युपोनमोदास ॥ नित्यावहृक्तिशिनिलवारनितेनिकिंशिनिकुकेतुकुदुरस्यावस्थायां जोष अमत्रशितिककु

रश्मेवेतिनायंनित्यावहकः गनिकारकोयदाहशितेर्नित्यावहकवद्वीहावभूतारिति पूर्वसंज्ञकं वदुर्वाहियहणेनानुवर्तने अस्त्वितित्वात् । किंतु
 व्यावहितमपिनतुरुपेशात्तापानपुंसकमिति । सूत्रस्यंतत्पुरुषग्रहणं अनुवर्तनेन सहनेत्पुरुषश्चिप्रकारकरनिगा । कुगर्वा । निसमासः । वित्स्वरेण
 नरपदमाधुदाननिवारसेनिचहनीनिविग्रहबहिभारत्वादित्नासूत्र । वसेणिरितिसूत्राणिदित्यानिचनिरस्त्वोलित्वाडपश्चरद्विणित्स्वरेणोत्तर
 पदमाधुदानंश्चप्रवश्चनिकर्णेत्पुटकर्मषष्ट्यासमासः प्रवश्चनेगनिपुक्तेऽस्त्वरेत्तनेश्चस्वरेनसमासकारकेप्रपुक्तद्वत्वरः प्रश्चनोलित्स्व
 रेणाधुदानशनिकारणिनिनमुत्तिश्चवुश्चैरितुपपदं । इषकरेषु इषदुषु । सुषिनिस्वतुशेषेष्ठीति । नेदनेनसमासः कार्पस्यार्थरंगत्वंशेषपश्व
 पदप्रक्षानिस्वरसबाधकं । द्रुहणप्रसारभावेति । अवविंदनित्सादौपरत्वातिदिचेनिनिपानेत्तनेपयपिदेसावकारानयापिपरत्वाद्वाधकं बोध्य
 मितिकेचित् । अन्येनुप्रापमिकप्राप्तापकयंचित्राप्रामिमादापपवादत्तं सुस्पमित्याहुः । आपादयश्च । सूत्रस्यभाष्यादेनदेवपुक्तमितिपरे । कारके
 पपदशेनुसमासांतोरानत्तापवादद्रुहणं स्पष्टार्थमिति क्रियायोगेनिसंज्ञाविधानाक्रियानिरूपेणैवकारकत्वाच्चक्षत्तधिकारेसप्तमीनि
 दिष्टसैवोपपदत्वाच्चकेवलधनोः प्रयोगाभावाच्चदंतक्रियात्तेपेसिहृत्सर्षः तथाचवार्तिकं । गत्यादिप्रक्षानिस्वरत्वेद्रुहणानर्पकमन्य

५०४

सोनरपदस्यभावादितिचयक्रियायुक्ताप्रादयश्चतयस्यक्रियनिषेधसमासेयनोभानुवाच्याक्रियोत्पत्तिनंप्रतीतिवाक्यशेषेपिनच्छेदना
 नोरवग्रहणेप्रत्यानस्याससावोनरपदत्वेप्रणीरित्वादावेवस्वरस्यानुप्रणयकत्वादौशक्तिन्यात्रसंप्रहायनरितिवाच्यंइत्यतः । कियत्तत्रकर्म
 धारयसैवस्वीकारेणनंप्रतीसत्रवाक्यशेषेनिरूपितरित्यात्तस्याएवपरामर्शेनक्रियारूपमर्थप्रत्येवगनित्वानत्रगनिकारकोपपदेषुसर्वत्रविरो
 ध्यभूतक्रियायावाचकमुत्तरपदंनसंभवनी । निसामय्यासाधनादिविशेषणक्रियावाचकमुत्तरपदंरुत्तननेशनिसर्वत्रैष्टिहिचप्रभवनमित्या
 दिकेवलक्रियावाचुत्तरपदसत्तेनसामर्थ्यदुरुपपादंलिंगाघनचयिसाध्यरूपायस्वैवक्रियाशब्देनग्रहणान्पदमत्रशक्तमेवपरिभाषितं । ने
 नक्षनासुवुत्तनेः प्राक्समासेपिनक्षानिः एवचप्रशष्ट्यप्रचनिनेरमित्यामनेनसमासापंस्वरोभवत्सैवेतिभाष्ये । स्पष्टंस्वरिमधियां । एकेश्चि
 अत्रालुचिबीजंनुनपासनिप्रचनितरराष्ट्रस्यापानत्ताभावात्तज्जागमभावेएकदेशादामिनदंनत्तेनपचनितरमित्यासैवप्रातिपदिकत्वेन
 तत्रावसुपितदंतसैकपदत्वाभावात्प्रशष्ट्यस्वरष्ट्यकश्चनकिंचाम्प्रचनितररादेवदनेसत्रामपेकांततमांमनेविमितिनिषेधेनस्यारामं
 ननवसमासः नत्रभाष्यप्राप्ताप्यादयस्त्वेभवत्सैवएवप्रचनिदेखादावनिज्जवनोपपदसमासोतिदिः । तुक्तोकिंनुत्तरानवनेनि + वार्ति

केना नत्र निडुः सतिडुः घाटेनेनेत्यर्थः। नदुदाहरणं नत्र भाष्ये स्पेहेनियोगविभागेनापि साधनं न पुरुषत्वनदभावो वैकल्पिकत्वं च लक्षणात्
 रणेन निडुः चोदानवती निस्त्रभाष्यविरोधः। अन्यश्चि। अत्रापि भाष्यविरोध एवावृत्तिर्विजं निडुः निसमासेष्यप्यपत्तरोभवत्वेव यथा योजा
 नः पर्यभूषदित्वा रौनिसंक्रिडे सत्र नित्यमिनि योगं विभज्य लक्षणा नुरोधे धचित्तस्युरुपात्तांगीकारादन एवोदावेनेनेत्यस्य भाष्ये दिपाठः अत्र
 यच्छ्रयो गानिडुः नस्या निधानः उदानवता गतिमता चेति निडुः न स्या गति समासः अत्र पूर्वपदप्रक्षानिस्वरं बाधितो नरपदप्रक्षानिस्वरेण
 रस्वरशिष्यतो यत्र नुनिडुः नो नरपदके अंनोदानत्वमिष्यने यथा यत्रानरो देवमंनो युमानिवित्तन्न इत्यादौ विवक्षादित्वा नत्कथं। अस्य
 दित्वा रौनु यच्छ्रयो गा भावानिडुः इति निधाने आडगसहेनियोगविभागसंदेहंतिरेस्तमासः। उतरपदसमास्योदान शब्दत्वाच्च गतिप्रयुक्त
 समाभावानस्युरुपाभावेनायं स्वरः उदानस्वरितयो गिनयवप्रक्षानिभावविधानादस्य न ध्वनतया पिनायं स्वर एव चाव्यय पूर्वपदप्रक्षानिस्वरेण
 ददास्तेनेनो निशब्देन गति समासेनेनो नरपदप्रक्षानिस्वरे। आडस्वर एव शिष्यने इति दिक्। परेनु च गृहणा। भावे प्रभव नमिसा रौ क्रियाया
 विरोधत्वा नत्रैव नाननुप्रणी रित्वा रौ इति चत्। ग्रहणे कर्तृत्वं न दुक्तं। भाष्ये अधिकं न च न्यग्रहणे कर्तृत्वं न दुक्तं भाष्ये अधिकं न च न्यग्रह

५०५

रोकर्तव्यमिति प्रपचति नरा मित्वा रौ नुत अत्र पूर्वपदप्रक्षानिस्वराप्ररत्वेन निडुः चोदानवतीत्यस्य ह्नावेन प्रक्षानौ न फलं एतत्प्रक्ष
 तावपि नत्रांनोदानत्वमेव लक्ष्यने निडुः नोदानवती निस्त्रयेन रथमेव भाष्ये निडुः ग्रहणं प्रत्यारब्धात्। अनिप्रसंगस्तु प्राग्देवपरिहाय्य अ
 त एवात्र सूत्रतस्या दोगृहणं कर्तव्यमिति नोक्तमित्याहुः नवनस्पतिमिनिवनशब्देन विषयत्वादायुदात्तपतिश्च प्रत्ययस्वरेण तथानि
 पात्यने इति अन्यथा अनिप्रसंगं नत्वा दंनोदानस्या रिति भावः एवमृप्रसयां न ननु शब्दोपाधुदानो निपात्यनेन बाधेन पि नत्राडि निस्त्रे
 आधुदानो निपातने वनस्पत्यादयः पृथीतस्युरुपाः नूनपादित्यत्र न नानया रिति विग्रहः। नराशंसमिनि। नराशंसशब्दावशपजं नत्वादा
 युदानं नययनं संशानिनराशंसः निपातनारिनि। अनेषामपीति शर्षस्तमेभूतः शेष इति स्वन् शेषशब्दो प्रातिपदिकस्वर निपातनत्वरान्न न
 रस्वापि स्वरान्नां वोदानाधुदानौ श्रुतामकौ धिजं नत्वादायुदानौ ह्रः अनेषामपीति शर्षन् शब्दवृत्तिरुदात्तानिष्टा च भ्रान्तारित्याधु
 यनयसिन्ः। यसिन्स्त्वमिनेत्यत्र बरु। श्रीराष्ट्रा आधुदानो निपात्यने च विषयवसौ आनोदानो मर्त्युः। अंनोदानो ह्नु। रित्वा रौ
 विनि। अत्रावरुणा विनि। इमे नरं न आधुदानः। बरुणा शुनं नत्वातेन पैवनो नरपदे। इत्यादि भाष्ये। अत्रिशब्दो नोदानः। सोमो रुद्र

दिति। सोमजाधुरानोमचनत्तान्। रुद्रो रगेन त्वादितिर्दत्तो दानः। रुद्रसोमावितिक्काचित्कोपाठः। शुक्रामंधिनादिनिशुक्रोरगेन त्वादेनो दानः।
 प्रसोमावितिक्काचित्कोपपाठः। शुक्रामंधिनादिनिशुक्रोरगेन त्वात्माधिपरिषयनिनां नो दानो मा नूदिनितया सनिसर्पाचंद्रपसावित्वासाविदेन स्या
 नूत्सूर्यशष्टोपदेन त्वासाधुरानचंद्रमसूशष्टोदासीभारादित्वा न्मधो दानः। विषयविषयविनागायादिनिमिनिनचष्टिवाद्योविधेविषयो न्यत्र
 प्रतिषेधरनिविषयविभागसिद्धिनिवाच्यं पूर्वसूत्रेष्टिवादिग्रहणेन सिद्धेन सूत्रेवैयर्थ्यापत्तेरुपमेवष्टिवादिपुंदासेकापपत्तिस्त्वोदेस्य
 कविधौ व्यंजनमविषयमान्स्वतन्त्रितेनामीमि च इत्तादौ उदात्तादनुदात्तादानत्वेति स्वरितः। सिध्यतिथापयत्र। चत्स्वरापवादोपमभूयस्वत्तु।
 आवसयश्च। उपसर्गविसेरित्यर्थः। उपपदोदाहरणमेतत् प्रमेदेयुपुरुषिनि। निश्चयश्चत्वापंस्वरोनेत्यने किंतु चत्स्वरापेति ग्रहणं च इति सूत्रेना
 प्येसुस्तुतमिनिजयपपूर्वपदप्रक्षतिस्वरोत्ततपचाष्टनाप्यंस्वरश्चने इति राजसूयनिसूत्रेभाष्ये स्थितमिति केचिन्नाष्टपच्यस्यानोदात्त
 त्वंचकर्मकर्तृत्वेति न सूत्रस्थवार्तिककस्य निपातनप्रसंगेन प्रवृत्ते। निपातनादेव उक्तो दानत्वं न त्वस्मिन् सूत्रेन पाठेन तात्पर्यमिष्यते। अत्रोपप
 दग्रहणानुवृत्तिः समासनिर्देशात्तानात्वं न फलवती। गतिकारकाभ्यां सिद्धत्वात् सूत्रमानागतिस्वरापवादोपम। अत्रापि गतिकारकोपपदेदि

५०६

त्वेवनेहसुस्तुतं। शशमुतमिति। शंशश्चमुतश्चर्षः। संज्ञायामनाजयमपि गतिस्वरापवादः कुदात्तत्वात् मित्वा दौ नृणीयाकर्मणी निप्राप्तां जाचि
 तं। अस्यापि न परिगृहीतं निरुक्तं। प्रतिपन्नं उपस्थितं। उपस्थिष्टं अंगविसंहितावृत्तगोरमससंज्ञायां संहिताशष्टो नोदात्तः। कारकादतसंज्ञायामना
 चिनादिनामित्यस्य विषयो यदेव दत्त इति देवाय नंदे वा सुरित्यर्थः। विष्णुरेनं श्रूयादिति विष्णुनः। कारका किं संभूतश्चिकारकादित्यस्याभावेन तया
 धिकारात्तनेरपि नियमस्यानू संभूयादिति संभूतश्चिकारकादित्यस्याभावेन तया
 भूदिनिनेन संभूते विष्णुनश्चत्तवस्वेवं नोदात्तजाशिषिकिं। अमाशिषिनि यमो मा भूत्तन न श्वेहनस्यानूदेवैः स्वानादेव स्वाना इत्येवमंत्रे नि इत्ये
 वमप्यत्रेत्यर्थः। अत्रकारकादिनियोगविभज्यदूरादागतत्वं नोदात्तत्वं विधेयगतिरनंतरश्चिवाधनाथमित्युक्तं। चतनं भवतीति। भावेपदाप्यपि
 तादयस्तदायायादिस्वरेणैव सिद्धं। अनोभाव। चत्स्वरापवादोपमपानमिति। कर्मणि चपेनेनिकर्मण्युपपत्तेर्वाधेयुट्। राजभोजना इति ताहुका
 कर्मणि ल्युट्। चत्स्वरापवादश्च। चत्तेन नृनीयाकर्मणीत्यस्येमाहुः। आरव्यानादिपुकरेण ल्युट्। याजकादयो याजकादिभिश्चेति सूत्रेण एव
 णिनाः। अभयनपुण्यमिति। सुप्तुपेनिसमासः पुण्यशष्टावुमन्नेनरेत्वे जाह्नपुरुषेतुल्येति। न इविषयस्येताधुरानपुण्यशष्टावुमन्नेन

त्वेनोनावश्यादेसतत्वाद्यत्वेरेषवादेशे। उक्तसमासस्याप्रतिपदोक्तत्वादेन नदपवादत्वपेव उक्तसमपीनियोगस्तु विनाप्यानारुणपु
 रुषे इत्यस्यासंबंधत्वसामर्थ्यानिवेदेन पुण्यमिनिव्युत्पन्नोच्चस्वरज्युत्पन्नो पूर्वपदप्रत्ययनिस्वरः। वेदशास्त्रेषु पादित्वासापुदानादुनाथ
 कद्वयं। नृतीयां नापराएपुनरापदापरायेनोदानानित्यर्थः। नदपनामिनि। आख्यानादिद्वितीयावः स्पष्टार्थमिति नचभन्यायायां भन्यर्थः
 नित्येति नचवर्तजर्षेति पूर्वपदप्रत्ययनिस्वरस्य बाधकस्य सत्त्वात् नदं नृतीया समासे सावकाशं नचसमस्य सर्वानुदानत्वस्येव्यमाणात्तादित्य
 दुःपरेत्वज्ञानशब्देन नदपग्रहणेन भाष्यानुग्रहः। माषविकल इत्यास्यां नोदानत्वे च नदं मानं नच नृतीयाया इत्यनेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्र
 वृत्त्याभावो ज्ञापकेतेन वाचाक्षतः कजह इत्याप्यर्थके वाक्क्यहादां त्वं नोदानत्वं भवत्येव अर्थे नित्यत्वस्वरूपग्रहणमेवेत्याहुः। उनेत्यादि
 कां मासपूर्वः मिवानृतीयातादुतरपदं अनुपसर्गमिति मित्यमनोदानमित्यर्थः। अणवंधेनेति। यदि भवंतं इदं मेकार्थक्यं कुरुस्तदाहमपि नवता
 मुपकारं करिष्यामि ते व्यरूपेणेत्यर्थः। मिश्रग्रहणेति। अन्यथा प्रतिपदोक्तपरिभाषायामिश्रजहणैरिति समासस्यैव ग्रहणेन द्वैतार्थस्यैव
 भवजकारणवेष्टिकमिति। क्रमेण संपादिनीति हज्ज्घेरादिभ्यो नित्यमिति टकृतस्मै हितमिति धः नस्मै भवतीति टक्। विगर्हभेदिनद

५०३

हनीति टक् ग्राह्यरधिकारस्य इति नचास्य गर्हभरयार्हणकर्तृभिन्न इत्यर्थस्तत्रार्थन जाहृत्वाभावस्यापि बोधनादस्यैव गुणप्रतिषेधपथा
 यदभिन्न इत्युक्तेन हत्वाभाववाचिनि प्रतीयत इति वाच्यं न गर्हभर्मर्दनीति गर्हभरयस्य जयार्थाभ्यामुपदेकाधीभावविवक्षायां परत्वादि
 ने एकदेशाहारकसामर्थ्याश्रित्य न हितानेन सामासे आरोपिन गर्हभरयमर्दनीत्यर्थके निप्रसंगवारणार्थत्वात् नचप्रत्ययापेपिसर्जनगर्हभ
 रयस्य ननयापेक्षत्वेनासामर्थ्यानिस्तद्धितो दुर्जयः आस्मागुणप्रतिषेधः ग्रहणाज्ज्ञापकाच्चार्थसापेक्षादपि न हितोत्तस्वीकारान्तासाहं।
 चेदं ननु वर्ततुरुपादिनि सूत्रे भाष्ये पनुकैपदेन एनदं नोदानत्वविधानमेतदर्थज्ञापकमितुक्तं नचवसेभ्यो न हिन इत्यप्राधान्यमनजापापेक्षत्वे
 पुपसर्जनवसानानंतरपानिपेक्षत्वेन न हितो सतिः साम्राज्ये सूत्रसार्थक्यात् किं वेदरोपेपि हिनस्य धर्मिण एव प्रत्ययार्थनयान्ननजयोचयेत्सं
 नाभार्थकत्वे हि नाव एव प्रतीये। नाननु हिनत्वस्वरूपगुणप्रतिरूपपेक्षार्थकत्वे त्वस्य हितैव गुणप्रतिषेधार्थत्वमुपपाद्यं एव च न जायार्थनपे
 क्षवत्तराष्ट्रपूर्वप्रत्यये पश्चान्न समासेपि नदुदाहरणमुजभं किंच त्वदुक्तीत्या प्रत्ययार्थस्यासापेक्षत्वे निप्रत्ययार्थस्य नत्वाभावात्सापेक्षा
 दर्पनिभाष्योक्तशेषासिद्धि वसे उगपप्रभयान्वयविवक्षेनितुनवक्तुं धुक्तेन याहिसनिवसभिन्न हिन इत्येव प्रतीसागुणप्रतिषेधामवगमादि

साहुः जागरभिरथाष्टात्यस्यनुबन्धपूर्वपदक्तद्वितानोनरपदकसमासाभावास्वरस्यप्राप्तिरेवेनेतिन्यावृत्तपनन।अनोठेनि।अदेक्षित्यनच
 इतिनृत्त।अत्रजस्वरएव।पपपनोश्वा।पपनोकिं।अपाणिनीयंनजः।किविपारयानदिनेकिमिनिअत्रनहिनेइतिनानुवर्तनइति।पनानर
 मत्वसनस्येनिसूत्रेआकारे।ध्वनितंनत्रहिण्णानिनदनुबंधकपरिभाषायास्याप्रवृत्तिरित्युक्तं।इदंनइतिउक्तरीत्योपिनदेनभवमित्येसा
 बोधः।उदाहरणेनूनदंतभवमित्रमितिदंतभवत्वाभाववदिनि।यावत्।अकावनत्रपणमितिगुणप्रतिषेधार्थनजः।परमेपदि।सिनइतिअ
 स्पदिशास्त्रनिषिद्धपाकोनननत्राशक्तोयं।अनोयंपचनीसस्यारोपिनपाक्तकर्तृत्वपूर्ववत्।उत्तरक्षत्सोकादिसाहदत्राच्च।अनावेवक्ष
 म्।इहादेवगनिकारकपूर्वत्वेपिभवति।अप्रचयइतिनजः।परावितिगुणप्रतिषेधार्थदिसेव।वक्तनेनिकेचिनुयुक्तं।समर्थोपिनपचनी
 त्ववमाकुस्यनइत्याहुः।आत्राक्कानिरस्यानुरोधाननुवर्तिनं।चेनिसूत्रभाष्येनंअत्राक्कविनिनानुवर्तनविभाषानत्र।त्रेसापेक्षयाआको
 शोइदमेवपूर्वविप्रतिषेधेनभवतीतिस्त्रिनसंज्ञायामिसुतरसूत्रेगुणप्रतिषेधः।इतिनसंबन्धने।इका।रादेरितिइदंइदंविष्णुचिदावाक
 रस्याष्टचारुसाधुमौषधिक।अनंगमे।जयावसना।ननकस्मान्।वर्तमानस्वरप्राणप्रियायाएव।शमानाः।संज्ञायांप्रियमाण।कीयां।

५०८

शोभमानाअपिकचित्साधनेविकारसदृशव्यस्तसमस्तैर्गृहपतिकराजहोरिनिगणसूत्रंअदस्येचेनौचावर्।दीत्यर्थविभाषानृत्त।अत्रपराएषे
 नायंनोदानेत्यर्थः।गुणप्रतिषेधइत्येव।पक्षव्यायनिसूत्रंयावत्पुरुषेशात्ता।यमिनिसूत्रस्थनमुरुषपदानुवृत्तेरितिभावदतोचेदंस्याष्ट
 बहुव्रीहाविदमे।अनयोरिति।क्रियागणनृत्तो।प्रथमशाष्टपूणप्रत्ययानयोरुत्तरपदयोरित्यर्थः।इदंप्रथमस्येति।गमनागमनंविशे
 षनृत्तीयनीति।एवंचनृत्तीयाहर्षपदप्रक्षानिस्वरोत्रेनिभावइदंमंजयंस्पष्टंकेचिनुत्तरीयसत्रयोगविभागस्यभाष्येनुक्तत्वासुप्तपेपेनि
 समासेनोदानत्वमेव।अपमिवप्रथमइदंप्रथमइत्यदाहर्नुपुच्यनेप्राथम्यमेसापाक्षरणोधर्मइत्याहुः।अव्यप्रथमइतिरेवदनादिः।अ
 यंप्रथमयकामिनिअयंयाकादिः।प्रधानंएवमित्यर्थः।उत्तरपदस्याकार्थिदिनित्तासमासानस्तुसमासावएवएवेतिभावहिस्तानाचनुस्त
 नेनि।हिस्तनित्तादोनृडोपिसनिसिष्टत्वादेनोदानत्वंसिद्धमितिननोदाहृतमित्याहुः।विभाषाअदसीपूर्वसूत्रोक्तस्याविभाषापेक्षेप
 दप्रक्षानिस्वरः।संज्ञायामियनयोरुत्तरस्योपदददानोबहुव्रीहौसंज्ञायामिष्यामित्रयदिरितिमित्रेवपाविनिदीर्घअत्रबहुव्रीहौविश्वसं
 ज्ञायामितेवसंज्ञायामितेवभवति।अनृत्तौनुविष्णामित्रेआदिमेवपरत्वादित्युक्तं।यवापिनोनरं।उदाहरणप्रत्युदाहरणयोरनरश

स्मारकस्यपरनिधानोदेवनिधाननात्। आत्मानरमिनि। आत्मास्वभावोऽप्यस्येऽर्थः। अन्यस्वभावस्यार्थः। इति युक्तः। पाठजंनरं किं। वस्त्रव्यवधारकः।
 मुखसांगं बहुव्रीहानुतरपदभूतभविमिसादित्वाण्यस्तिनत्वांगवागिपुरवमंनोदानमित्यर्थः। पूर्वपदेतिउच्चैराजरीनिर्पूर्वपदान्नोदानान्म
 त्रउपमानलक्षणेशतिनिष्टोपमानादिसुतरसूत्रविहितः। वाध्यनश्निपूर्वपिप्रतिषेधदिनिभावः। एतंस्पष्टमेतत्। अत्रावयवगद्येनावयवि
 भाववश्यापिग्रहणमितिअवयवीभावश्चेनिसूत्रस्येतिभावरसः। प्रह्लादिनेति। द्रुहणपरिभाषयास्यानिष्ठानत्तानस्यापिबैकपिजिकत्वात्
 दभावेआहपूर्वप्रकृतिस्वरत्वेनेति। सिंहसुखेपक्षेपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। जानिकाजाजात्यादिमपरंक्तानंबहुव्रीहावंतोदानं। कनारीचर्जयि
 त्वानचेहत्त्रार्थकात्परंक्तानंबवनि। मात्तजानश्निमासोजानस्यपस्येतिविग्रहः। कात्वापरिमाण्येनितुल्येनुसिद्धमेवंनोदानत्वंपुवसेजा
 नश्नि। पूर्वपक्षेनोदानः। वस्त्रशस्त्रात्मत्वांतत्वांराधुदानः। नविपन्नत्वात्कुंडमाधुदानं। सुखदुःखद्वयजस्त्रजलीकमनिपक्षणाअरुणाक्षपण
 नृभसोटएतेतुत्वादश्येनिहरदनसुखदुःखप्रदंनृभसोत्तमास्त्रीकमनियकरुणाः। क्षपणश्टसोमेसुखवादयोदरापठिनपठिताश्निग्योकगण
 कारगणरत्नेनुआस्यशद्येपिहपधनस्तुक्तं। वाजनेपूर्वपक्षेपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दंतशस्त्रांगत्वा। राधुदानसोमोग्रापादित्वानथास्त्वसूत्रेजाना

५०६

निरिक्तत्वांतसुदाहर्नुनम्मुविनेभाजनरपदमिनिसमासांनानांसमासावयवत्वेपिवमित्यसमादेवज्ञापकादुतरपदाधिकारेक्षायत्रस्त्वसमास
 स्वेवकार्पित्वमन्त्रोतरपदस्वेवकार्पित्वंसमासांतरदिनस्यस्याष्टचेदंजंनश्निस्त्रेभाथे। कपिपूर्वांननम्मुयांपरंपदुतरपदंनस्यकपिपरंपूर्वपुदान
 मित्यर्थः। नदंनस्यसमासस्ययेवि। पूर्वस्त्रिपवादः। द्रुत्वांनेनज्ज्यांकपीतिबननिकपिपूर्वांनमित्यस्यपवादद्रुत्वांनोतरपदसमासेनज्ज्यांपरस्य
 कपिपूर्वस्योतरपदस्यांत्वापूर्वपुदानंस्तत्रार्थः। पूर्वग्रहणमितिपूर्वग्रहणेनेपुनर्वर्तमानेपुनस्तद्रुहणमित्यर्थः। एतदर्थमेवपूर्वस्त्रेपूर्वग्रहणंज्ज्या
 याकपितेववरेदिमिभावजनकश्चिज्ज्यापूर्वउदानभाविनास्तीत्येनदभावेकपिपूर्वमितिभ्रात्रंअनेवाधनेनेननम्मुमिति। एकएवोसत्तमिति
 भाववर्त्तनेननुत्वापवादः। सुवदित्वास्तित्यनञ्जाहवद्विप्रमितिनिजोत्तरमित्रेत्स्यज्जनिदेशेनप्रवृत्त्यर्थनयोक्तमितिभावः। बहुमानेपूर्वपदप्रकृति
 स्वरवाहिफिट्स्वरेणनेस्वरोणाननगुणादपोअवएवावाचिनोगुणादपोवाहोः। परास्त्ववहोन्वदितिभ्रात्रिगुलआमंत्रणेनुरादेपचायत्र। नानोदाना
 निनज्ज्यावभाभस्वरोपपक्षणेमेतन्नेनबहुगुलकाश्यादौकपिपूर्वद्रुत्वांनेत्यस्यमितिबोधः। उपसर्गाप्रारेरुतरस्वांगवाचिपुशष्टमित्रोतरपद
 कसमासोधुवार्पवाधकेयदुतरपदंनदंनोदानंस्याबहुव्रीहावित्यर्थः। यद्यधुवार्पवोधकसमासघटकमित्यर्थकत्वांगविशेषणमेवापष्टदुरितिनहो

वाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानमितिभावः नत्वरूपेत्वावस्थयपूर्वपदमस्तनिस्वरूपपशुः पाश्वर्त्यवस्थनिवहृद्गीहोनत्वरूपेचपूर्वपदमस्तनिस्वरः आसम
 निरंनश्निणत्वंपरिवनेपरिप्रसुपापेनिप्रामे। उपसर्गलोकिंशरबलोदेरावहृद्गीहोवित्यस्मिन्ननेसमासग्रहणं। अंतःअंतः अंतवणमित्यव्यापीभावेपेनदेव
 ननिविभ्यांनिविभ्यांमुनरोनराष्टोनातोदानस्तर्पपरिरभितोभाभिजनउभयनोभवसवश्यमितिमुप्यजानविनिलिनिः नघादौहिकृत्वाधुनयोनोभवति
 परिकृत्तमितिबहुव्रीहिप्रादिसमासोव्यापीभावोवात्रपरिप्रसुपेनिकृत्वमितिमुप्यजानविनिलिनिः। नघादौहिकृत्वाधुनयोनोभवतिपरिकृत्तमितिबहु
 व्रीहिप्रादिसमासोव्यापीभावोवात्रपरिप्रसुपेनिकृत्वनरिनिवाप्रामप्रोदस्वांगंमादुनरपदेआस्वांगवाचिसंज्ञायामनोदानंशमासमात्रमित्यर्थः अग्रहाद
 यः अग्रहादपोवाप्रादिसमासावहृद्गीहोवानिरुदकादिराक्षसनिगणः। अभिपुरवाशावेनिलेतिप्रादिसमासः बहुव्रीहिवाआपात्रा। पुरवमितिबर्तनी। अ
 यपुरवमिति। अत्रापीभावेपीपरिप्रसुपेनिप्रसुपेनिप्रामयदेवेति। अन्यथाश्रित्वादेवसिद्धंनृशित्सिद्धंभावः सीरनामेनित्रामग्रहणंसीरेणैवसंबध
 नेनस्फिमारिभिः स्फिगकुत्तप्रतकुत्तिणाष्टयकग्रहणदहरदनप्रामाण्याधेयांषयवित्। मवगम्यनेमारव्यादेवासीरग्रहणेनसंबधश्चिनित्यंस्फिगकु
 त्तग्रहणमितिबीणाग्रहणसहितः पाठोपपाठः। प्रादिसमासश्चिअव्यापीभावेनुसमासांनोदानत्वेनापिसिद्धंपुरुषश्रान्वा। अत्रादिष्टोमभनशि

५०२०
 ५१०

एतदपिस्तमनेदेसादौयस्माकस्मिश्चित्कषिन्नेयः पश्चाकथ्यनेसोवाहृट्। अंतरे। अक्षरंनपदशदश्रेति। अपंचार्पोदितौभाष्यान् अनोरुतरपदं
 नोदानंक्षरंनपदराष्टंवर्जयितेत्यर्थः प्रनियतोनेरनिनिशष्टादुनरपदमनोदानंस्यादनिधनार्थेनिमूलमिति। निर्गनमूलंअसेनिनिर्गनंमूलमितिवा
 वानोनेरनिनिशष्टादुनरपदमनोदानंस्यादनिधनार्थेनिमूलमिति। निर्गनमूलंअसेनिनिर्गनंमूलमितिवाच्यः अत्रापीभावेनुसमासांनोदा
 नत्वेनैवसिद्धंनिदंडश्चि। निशष्टेननिधनार्थंब्रवीतिप्रदपोहिवृत्तिविषयेसाक्रियंसाधन। मादुअनित्यात्वादित्त्रादिपुराजन्मराष्टपाठः एवा
 चक्रापकोवोअंशुराजन्म - स्वेचकअजिराआप्रा। अत्रादित्तनिकाअर्धपुराजन्म। उपाधगौरातैपलोदलिजिह्वा। अत्राकन्यागुध। कल्पपा
 दवृत्त। उपगौराश्चि। अत्रापमूर्ध्वयत्नेनगनिस्वरभावात्थायादिस्वरोत्रनास्तिनिर्देनि। अनर्थेउपस्थितेयमुत्वायमानअस्तेनप्रनिदंवाअमसु
 यपोय नून्यनेकुत्रात्मणश्चिनिकुनिपातानमितिपदर्थेचरितार्थविभाषानत्वरूपपुरुषउपुधराष्टेयदुनरपदेनदंनोदानंचेत्यर्थः। उक्तंनपु
 षादिनि। अत्रात्रापपूर्वपदः प्रस्तनिस्वरप्रामः। यद्यत्तितिकेचित्तस्याच्चारुणिकत्वादत्रजत्रदणकिंचायमुत्तुधेननत्वरूपकिंचुतदवयवकः ना
 पितघटकः पुध्दउनरपदमित्याहृद्गीहोवित्या। एतेनिकेचित्तनएवबहुव्रीहिग्रहणंचरितार्थमप्यपामूर्ध्वयत्नेववेत्त। बहुव्रीहिभिन्नंचसमासां

नविरहादेवचारिण्यनेनचिदंनश्निवद्वीहोवयोवाचकलाभावा। द्वादेशाभावेसारादौषधनिनिनसोदेशेप्रवृत्तार्थवद्वीहिप्रहणस्ववस्यक
 लेनसमासांननिदेशेगौरवकिंचसमासांननिदेशेप्रवृत्तिर्निसुखभाजनसमासांनसाहचर्येणद्वादेशस्येवग्रहणपपने। अनएवदयोदनाशनिवि
 सनहिदनःपश्येसादौषधीतत्तूपेनप्रवृत्तिरितिवाचंयथाप्यसेपिपूर्वोनरसाहचर्येणविभक्तिः। अनिमिनददेशस्येवग्रहणत। साक्षादिनिनि
 नकस्यवहिरंगेनोत्तिहत्तात्र। भाष्योक्तप्रवृत्तसंज्ञत्पक्षेनरनदप्रामेएवंचवद्वीहिप्रहणमपिसमिसांनानिसत्वेकापकमित्याहुः। वद्वीहिप्र
 पत्तादिनि। अस्यस्वरस्येनिशेषः। तदेकदेशत्वाच्चेति। समासांनसेति। शेषसमासांनोदानत्वंपत्रसूत्रविदिनं। पक्षेनवसेवेति। अवचसूत्रसमास
 स्येवकार्पितमिति सिद्धंनः सकृपंचवद्वीहोसस्तीनिपंजनसक्यशष्टेनावास्यात्कशष्टेनोत्तरश्चेजभवनितर्थाचितानिसमंनोदानत्वे
 मेविकल्योपांनजभुमुभ्यस्तस्यजंनस्तुनृष्टनेवाख्यानादित्याहुपक्षेपूर्वपदप्रवृत्तिस्वरः। मुकूगौरयोरादिनिरिनिगौरपयपिणधनोदानः।
 परादिष्टदस्यद्वंसमासमात्रेपरादिश्वेतसोदाहरणं। उरुहयाशनि। उरुणवद्वीहोवावितर्थाः। शष्टहयोनिवासः। स्तापुरानः समासस्येन
 दनत्वंसाधित्वाहदुनरपदप्रवृत्तिस्वरेणउतरपदापुरानत्वंप्राप्तंनत्यापादिस्वरेणवाधिनमनोवाहुल्येनोनरत्वापुरानत्वंनिवेदभाष्येस्थि

५११

नश्दवस्तिनिवासगतोरिसनोवाहुल्यकाधिकारणेपरजंनत्वाएशष्टपणनिप्रायणयदिनुघांनत्वंनिवेदभाष्येक्षयशष्टस्थथायादितं
 राभास्यादुतरपदप्रवृत्तिस्वरेणैवेदसिद्धं। अस्योदाहरणंनुचोदयनिसूत्रतानामिनिसूत्रोदूनयनेः फिप्रसूत्रपूनयसप्रियशिसूत्रप्रियंतच
 नदनचेनिसूत्रंजयस्यपादिनीनिभत्तादिचोपोनपरांनोदाहरणं। मुष्टिहत्तेयेनि। मुष्ट्याहनमुष्टीहसोनहस्तचेनिकाप्रचदुतरपदप्रवृत्तिस्वो
 तरप्राप्तः। त्रिचकेवद्वीहितापूर्वपदप्रवृत्तिपूर्वोपरांनोदानत्वंप्राप्तं। व्यसयावहुल्यमिति। अनेनैवसिद्धे। परादिरिनिसूत्रंचत्रिचकादीनांश्रदस्यानो
 दानत्वमितिबार्जिकचनकार्यमित्यर्थः। यदावाग्रहणेनुवर्तमानेवहुल्यग्रहणमेनदर्थत्वाभाष्येनोव्यत्ययोवहुल्यपदार्थमितिभावः। वहुल्यग्रहणंदे
 वपरसौ। अस्तुइत्यादौशिस्वराप्रवृत्तिः। अस्यचंनंपद। नस्थाविभक्तिरस्यत्रभिद्विसस्पचस्वरस्याप्रवृत्तिरित्याहुः। निसमासः। पचनिगोत्रमिति।
 गोत्रंस्वकुलंपिडुपनीत्यर्थः। एवंहेनुकुसाभवनि। पचनिपचनिगोत्रमिति। अनेकार्पत्ताकरोत्यर्थेपचिः। चिवाहादौगोत्रंपुनरवाकरोतीत्यर्थः। पाठ
 विशेषणमिति। योगविभागकार्यकुत्त। नाभीक्षयोः। रितिगोत्रादीनिनिवर्तते। परिभाषेयानिकुत्तनाभीक्षयविषयाणिनामवशास्त्रेगोत्रादीनांत्यर्थः
 यत्रगोत्रादिपदघटिनवाक्सेनकस्यचित्तुसावोध्यनेक्रियागनमाभीक्षयावानानीतिभावत्। अनचिदिनिचनचिदिवेत्तादौगोत्रवुवाप्रवचनम

५१

यजनाग्रहसनप्रकपन। प्रत्यायेन विवर्तण प्रवर्तण स्वाध्यायाजवरत्तणायवन। यजनभूषिष्टं। वानामनामेतेन हनिहयनेस्वत्रस्वयोस्मिदन्ति
उकिकुत्। शितंगोत्रं वननीति। गोत्रं सप्तैतकूपं वननीत्यर्थः। निदुःतिदपदस्य सदानुदानं सर्वमपरादावित्यधिकारः। अत्र प्रकारेण निहन्ते। शब्द
नुदानं क्रियान्तर्यः। यथात्र सर्वस्यानुदानस्यानमानिरुपितं युष्मत्करणोदुरानस्वरितगुणविशिष्टमेव निहन्ते नान्यदिनिस्वरितो वानुदानर
तिस्त्रयस्थसूत्राप्यस्वरसः। अतिउत्ति किं चतिभवति। पकोभवतीत्यर्थः। वस्तुतो निदुःप्रहणं व्यार्थं समानवाक्याधिकारस्य वार्तिककल्पवस्यक
त्वान्। एकनिदुहितत्रवाक्यमिति भाष्ये स्पष्टं। अपादहि। किं तत्वावाजेषु वाजिनं वाजपा मस्तक्रनो निनिपानैयेपरिहं। पदादिपत्रातानां हं हं
नीयाः। सौत्रोक्तु कननुपुक्तसराधेन समासः। निपानैरिति विशेषणस्यानन्वयापनेः। पदादयो निपानत्वाद्युदात्ताः। सर्वनाम्नो यष्टस्यानुनयुद
णपत्रयधोः। यष्टकग्रहणात्। यद्यदायेच हेतौ च विवारे यदि चेच्चणः। हर्षेनु कं पायां वाक्मकारं भविषादयोः। क्वचित्प्रश्ने निषेधसंज्ञां तापाकु
विस्मृतः। नेत्रिषेधपत्रेताभरोति। हंताहंष्टिबीमीमानिहवेहवेत्तारौ रक्षनीतेत्यानिधानः। ध्वं रस्य एतेन हंतो नुकिमासनेऽसादिव्याख्या
तां हंतोऽस्तस्वंगे वा निपानो बोध्यः। तथैव पदकारैः पाठान्। नेदेवसापुनजत्रदेवाः पुनजनिनियुज्जेलेटिरूपं अन्यत्रेनाभिगच्छति। अत्र नवाभ्यां वि

५१२

षिधेष्टदस्य पदकाले पादात् निपानसमुदाया विमोचल इति चेदर्थे। एतद्भ्रमं ध्यानिनृष्टं प्रवेदस्मात्सुखपरित्यक्तं चिदे निपानसमुदायप्रमे
चक्षमा कचिरि नियध्यात्र एतेरेव परभूता योगैर्नामैरित्यर्थक्यद्विपरमिनि नियमानिषेधेन नामानितया पिच्छादसत्तेनात्र नियमाप्रवृत्तिरि
त्याहु निपानैः कियत्कृज निसकरं। इणशतरिणो येष्टि निरूपं। ननु प्रनिपरोक्तत्वा नो यदि दिधिर्निपानैः साहचर्या च निपान एव ग्रहिष्यते स
त्वं। अत्र प्रकारेण क्वचित्स्याप्यप्रवृत्तिरुपनार्थत्वात्। नेनया वधपोमामि निस्त्रयसंज्ञां तस्यावयवस्य च यो वधेष्टस्य ग्रहणमिति स्पष्टमाकारेण
क्तग्रहणं। किं। अन्यत्र साहादन्तिनेरुतैः। परंपरासंबंधेमाभूदिति तत्र च कचने मनोदत्ते दधसत्रमरं। सत्रे तस्यांतरमितनेन साहासंबंधः।
दधधरणे अनुदाने नूनदप्रसारं मोनेने निपानसमुदायो निषेधे वर्तते। अतिषेधमुक्तं इति पूर्वमुक्तं नुक्ते कर्तव्ये तोपन्यत्तस्याभोज
नादवरत्तने वस्तानुरूपा विद्यायां पुनः क्रोधनोपदासेन वायत्रप्रतिषेधमुक्तं एते सप्रसारं भवत्यर्थः। भोदस्य इति तत्त्वेणामभोदानं। अनु
पदेरात्परत्वासे इत्यस्यानिधानः। सत्यं भोत्ससे इति। सत्तराष्ट्रस्य दधपये इतं नोदातां निपानतनुत्ताहुः। अंगा प्राङ्गे निसुमन्तीया।
कंक्षप्रानिलो ममानु कुल्यं निङ्गं नि। आभं त्रिनत्वाद्युदात्तोऽसौ दानि मिदमयं पं३ भो अंगे सा सैनयादर्शनादित्ये अंगकृजनिनि। अ

त्रागेभ्यमर्थे कृत्वा तीक्ष्णानां हि च अनुकूलस्वरत्ने निहत्तुं कृत्वा त्रागाणां हि राष्ट्रदाहरणे अवधारणे त्वासाधुदानां ध्या
 दत्तदीर्घत्वपत्ते। अदत्तनेकमपि। अपिना एकमपि। अमृता हि निहिर्नस्तर्पेपनोयमपनान्ननवदनि। अन्नः पाण्यायापचयुनानि नव्याभोनीत्य
 र्थः अनृतवदनदोषेण न युज्यत इत्यर्थः मुञ्चधनस्तत्स्वरूपपुनानीनि। अस्मिहि पूर्वपुस्तकयः नृत्तमिन्द्रो जवा जयेत्। अत्रैव मुद्रादानं। अपरं नि
 हितं। अत्र हेतुमुद्भावधौ न कोहिरिति। अनेकमपीति दंडं न हि युक्तं न प्रवृत्ते सर्वस्य निधानप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदेकस्य क्वचिदनिकस्येते
 नदर्थमिदं धृष्टसिद्धिद्वानुविधनाय प्रयोगे व्यवस्थायावधयावदिति निपातानापातयोस्तु भयोरपि ग्रहणमित्युक्तं जायसाकस्येहिनीया। परिमा
 णोपाधिको वतुवनयया योग्यतादिषु भ्यामिति नृनीयानुपर्यपुजायामिति वनोमाने पुनः स्त्राग्रहणमनंतग्रहणस्य निधाननिषेधस्त्वा
 नुवृत्तिनिवृत्त्यनिषेधानुवृत्तौ निपातैयधदित्यस्य प्रतिषेधः संभाव्येन पूजायां किंप्रत्यमृगोधावतितत्कथनमेतत्। अहोसस्योदाहरण
 माह। आदहति। त्वादीनामा एकोभुक्ते शोभनमित्याद्युत्थं। अहोवाष्टयम्यागकरणमुनरायं। अहोदेवकरेति शोभनं। अत्रापि पूजायामिते
 वशेषे वि। पूर्वपूजायामित्युक्तारपूजाशेषः। अहोकरेति निषेधोऽस्मात्प्रत्ययस्वरः। अनाश्रयधूनमेव भवस्तु स्यात्प्राप्त्यवयवप्रतिवाध

५१३

नेन पूजारीषग्रहणं स्पष्टार्थं। पूर्ववचानुदष्टत्वादेव पूजायामित्यस्य निवृत्ते योगविभागसामर्थ्याच्चेनेन पूजायानित्यं नरभावे विकल्पश्रुति। आ
 वस्योपपदश्रुतिनेः पुराचपरिहातएनिकटेति। विधौ न नादावधयेन प्रतिषिद्धनस्तदुपन्यासेन त्वरितयधीधिनिगम्यनेपहेधोननरत्वा
 घटानं पुरासाद्योपरिनिपातएवपूर्वेति रसादुचर्यान्। स्त्राग्रहणं माहनेननेननेति। लट्णोश्चिन्नेस्याध्यायनस्याचिरकाजप्रवृत्त
 त्वंगम्यनेन त्वरानचित्तानुकिपिद्यनिपुधस्यवक्रियनोमित्यभ्युपगमोनुज्ञानस्याप्राप्यमानुष्येणाननुगधामिभोस्त्युदाहरणेवर्तमानसा
 माप्येत्तद्वचनं प्रतिवायाज्ञापयेनेगम्यने। एष्टप्रतिवचनाभावान्नौष्टस्यानचापिप्राप्तिः न वित्यस्यैकनिपातत्वशपशनिस्तत्त्वशष्टे
 किंकियाप्रश्रकिंमिनिचुमृत्नीयानंक्रियाप्रश्रनिकिभोविशेषणं अनुपसर्गमित्यादिनिडोविशेषणं अप्रतिषिद्धमित्यप्रतिषिद्ध
 र्थकमित्यर्थेनिडिः वित्तपणकिंदेवदनः प्रवत्ताहोस्वित्तिनिडोमिसेजभयोः संशयविषयत्वादुभयोरपि क्रियायुक्तत्वेन निधान
 निषेधश्रुतिकेचिन्। हरदनस्तुभयोः संशयविषयत्वेपि किंहेनस्वसंज्ञिहिनक्रियाविषयोएवप्रश्रोद्योत्तनेक्रियांतरविषयोस्त्वा
 हास्तिदित्यनेननस्मान्तसैवनिधानप्रतिषिद्धकरत्वाहक्रियाप्रश्रकिंकारकप्रश्रमाभूत्किंमत्तंपचनिआहोस्विदपूयानितिप्रश्र

किंकिं पठतीति पाठः किं मधीनरनित्वा पाठ उपसृत्तान् किं हि शनि। हि न स्पष्टं न हि प्रनिषिद्धं मिदं न युक्तं मुदा हरणे किं सन्धासीपच
निकेचिन् प्रनिषिद्धं प्रनिषिद्धं न दप्रस्योस्य धनिडं न मित्थः न दामू लोक्तमेवोदाहरणे मित्तादु लोपे वि किं मयं योगेपि किं मुयोगे
सर्पपक्षे निधानः पक्षे जायुदानं पचनीत्सादिसर्वमिहाप्यनुवर्तनेपहिमन्ने प्रहासे उदाहरणे प्रहासे च मनोपपदश्चिपुरुषवत्त्वयः। ए
हिमन्ने से शनि। सूत्रे एहिमन्ने शनि। प्रहासे चेति सूत्रे विहितस्तदनुवादा एव धनुमात्रं विवक्षितमिति। भावः सन्धासीपच
नमोपि विवक्षित एहिमन्ने रथेन यास्यासीति प्रत्युदाहरणं एहि सन्धेन यास्यासीत्तदं मन्ने इत्यर्थः शनि प्रतीपने गत्येति एहि सन्धे
गस्यत्तादिनिभावः। जोत्त पूर्ववृत्तीयास्थाने च तस्येन प्रथमा भयत्र अविद्यमान पूर्वमिति। जान विशेषणं न निडं न स्या। अहो उनादो सूत्रे
नंतरग्रहणादिनिवृत्ते किं न चिदुनरमिति बहुव्रीहिः किं न विशेषणं प्रथमा पूर्ववत् पूर्वसूत्रादपूर्वमिति वर्तनेनेन देवदत्त किंचि
त्सचनीत्सादो विभक्तं न मित्तादिव्याख्यानमेव शरणं किं पाठं न त्रिष्यन मित्थः चिधश्च आदिगुणे न दानो निपात्यते। अना उना वत्स
नीति। सांतरं हि न त्रयोपः न पाच शेष प्रकृत्य धर्म प्रभं न ग्रहणं किं पाठं न त्रिष्यन मित्थः। न च पूर्वमिति नुवर्तनान्तरं निडं न विशेषणत्वा च पूर्वमिति

भावः सन्धासीपच
दानः

५१४

इदं न रोपो भविष्यति। किं नंतरग्रहणेनेति। चिन इदमेव शापपत्तपूर्वमिति न निडं न विशेषणमिति स्याष्टं नाप्ये शेषवि। अपूर्वमिति वनेनाप्यपदे
देवो वर्णित पूर्वमिति न निहन्ने वगस्य सोदा। अत्र सर्वमिति लुचदनेनेति। अवपयपि कर्तृकारकभेदोस्ति न पावविवाच्यकर्मभेदो नास्तीति भव
सेव प्रतिषेधः एवमागध देवग्रामं रामं प्रहासीत्सादौ कर्मभेदे पिलवाच्यकत्रेका ज्वलेव पचौदनमिति। अत्र लुडं न निहन्ने एवं पिताने जोदनमि
ति। आगमने देवः कनग्रामः कर्मभोजनेन सिताकर्ता जोदनः कर्मेति कारकभेदः। त्वं चाहं चेति। लोड्वाच्यकारकापेक्षया पचलुड्वाच्यकार
कं किंचिदेधिकं भवति न त्राप्यायं प्रतिषेधस्यापदित्यर्थे सर्वग्रहणं प्रकृत्येकस्यान्येपि सर्वान्यदिनिभावः। एवं लोड्वाच्यकारकापेक्षया ल
ड्वाच्यकारकपदान् न भवति लोड्वाच्यमधिकं। आगधेन देवदत्तं यहाद नौ देवदत्त ओदनं भोक्ष्यते शनि। अत्रापि प्रतिषेधो भवन एव शास्त्रारः
स्तेन लुड्वाच्यकारकेन लोड्वाच्यं विनश्यत्तया न्यात्वाभावस्य निमित्तं प्रतीनेरित्तादु लोड्वाच्यकारकमिति गत्यर्थं लोड्वाच्यकारकापेक्षया उदाहर
णभूत लोड्वाच्यकारकं सर्वं चेदमत्र भवतीत्यर्थः। विभाषिनां। अनुसोतममित्यस्यो न मे पुरुषविन्नमित्थः। न चेत्कारकं सर्वं स्यादित्येव पक्षे निहि
तं पक्षे स्वयं प्रसुदाहरणं पूर्वमिति संनिधानं प्रतिषेधः इदं च विभाषिनां मिति संश्लेषस्तत्र लोडिनिचवर्तने। गत्यर्थं लोड्वाच्यं निवृत्तं अस्यानिपि वि

कल्पेन निषेधः विभक्तत्वात्। निषातेष्वपि निषेधे प्राप्ते प्राप्तिविभाषे वा ह्यप्रवितेति। पक्षे ज्ञेयत्वं। प्रवितेति हि तं प्रवृत्तमात्रं। निषेधेन
 वनरत्नात्वेन पदं। अत्रापि निषातेष्वपि निषेधे प्राप्ते प्राप्तिविभाषे वा ह्यप्रवितेति। पक्षे ज्ञेयत्वं। प्रवितेति हि तं प्रवृत्तमात्रं। निषेधेन
 यमानवत्तनिषेधे प्राप्ते प्राप्तिविभाषे वा ह्यप्रवितेति। पक्षे ज्ञेयत्वं। प्रवितेति हि तं प्रवृत्तमात्रं। निषेधेन
 नि किंतु निषात एव भाष्ये न किं दूरमेति पक्षान्तरमशुक्तं। तत्र सामर्थ्यरिक्त्युत्तेर्वाधः। अत्रानिधानैकश्रुत्या बाधितत्वादिति चेन्न। यमवत्पदतनएव
 कश्रुतेत्वासिद्भाषो बोधप्रकरणाच्च विधानस्यापि बाधजन्यैकश्रुतिप्रकरणा एव नाम एकान्तरमिति द्रष्टव्यम्। न च न सामर्थ्यानिधानोपि नैव पा
 ठः। अत्रानिधाने तपाः। अत्रानिधानैकश्रुतेर्नैव बाधो न चैकश्रुतिप्राप्ते नैव त्वादिना भाष्ये न च न सामर्थ्यानिधानोपि नैव पा
 एव चैतदुदाहरणं विषयश्रुतेर्नैव नि। भाष्ये प्रदीपो घौने निरूपितं पनुपरं इदं बहुव्रीहिणा निडे विशेषणं नान्यैरिति हि तं नोदिनिरित्यर्थः।
 निधानो भवतीति। ननु लोचने निषातो निषेधो भवतीत्यर्थः। अत्र सूत्रेण ह्येति त्वत्वेन भाष्ये उक्तत्वेन न धौगे देहि तस्याप्राप्ते निधान निषेधो वि
 भाषितं सोपसर्गे मिसुक्तेन भवतीत्याहुः। भाष्ये तु ध्वंसत्वेन समाहितं। च न हि अत्र गतिग्रहणेन उपसर्गग्रहणं नैव शुद्धिकृतो निषेधेन न करे

५१५

निषादे निहत एवेति स्पष्टं भाष्ये कुत्सनाभीष्मणा प्रोगोत्रादनिनेह सूत्रात् विकारो निगोत्रं निधान एव चादिषु च न च। बाह्येति सूत्रनिर्दिष्टा
 आदयः इह गृह्यते स निषेधत्वात् दाह च वेत्तादि उदाहरणेनैव नित्यस्य निधान प्रसंगः नानावाक्यात्। सुपुचयविकल्पयारनेकधर्मत्वात्
 रं न दुक्तिः। च वाचयोगि च वाचो मे प्रथमे तनरसूत्रेणैव। इदं च नो स्पष्टं। चानुष्ठेत्तादत्रागनेरिति नानुवर्तनेरिति न दाशयः च न विदेवे
 तात्र कैयटस्तु च वायोगे रसत्राप्तेनेरिति नुवर्तन इत्ता च वायोः। प्रथमे तस्य प्रथमोच्चारिते त्वर्थः। योगग्रहणं प्रवृत्त्यां पियोगे निधान प्र
 निषेधार्थं न त्वनयन दाहनिगाश्चाराय निविनिफाको यं प्रथमे वनाये निशो वासानि मिति। अस्मिन्निदिवा पापार्थि वाधिरं म हो वा रजस
 रत्नं त्रवाक्ते इदं प्रनिसानि धनदानं अधिजाधिवे न रं महे पाचा महे वैदिक नियं। यैवाश्च कर्मसु स्महे रनि साहा कस्मात्त्रोकादित्याकांक्षा
 माह रतो स्मात्त्रोका सार्थि वाधिरं वा महे म रतः। प्रौढा न रजस रंजकान् ज्ञान रित्तो को हेति मत्रार्थः ननु श्रुतं सैव निड न स्योतरवानुत्वा
 गात्कथं प्रथमोत्तरं दिनिचेत्। अनुपपन्नस्यार्थोपाधिकभेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निषातन निषेधस्याप्यंशो वृद्धो दृष्टत्वात् एतत्
 वेदभाष्ये स्पष्टं। हेति हि धर्मो धर्म मृत्तियो दाहरणं हिती वा स्म निधानो भवसेव ह्योगभावादिति बोध्यमिति। अनेकस्मिन् प्रयोजने प्रथ

एतन्निर्णयः अस्मिन् हरेण पूर्ववन्निधानप्रतिपक्षस्तु न शब्दोऽप्यः। चाह। लोपोनाप्रयोग एव शास्त्रे मलोपविधानाभावान्। अर्थप्रकरणादिना
 गम्यमानत्वाच्च। प्रयोगचः समुच्चये अहंराष्ट्रकेवलार्थः। समानकर्तृकैश्चराष्ट्रस्य लोपनानाकर्तृकैश्चराष्ट्रस्य एवेत्यादेरवधारणार्थकैश्चराष्ट्र
 प्रयोगे सन्ति तर्कः। अनवकृप्रमिति। असंभावनायामित्यर्थः अथ चिद्विज्ञेयसेनकचिद्विज्ञेयसेनस्य तर्कः। इन्द्रवज्रैश्चिनि। अवेति निडं न त्वेह निधा
 तनिधाने भावस्तद्वराहणं त्वो धं सुफलाग्नीहयश्चिनि समानकर्तृकैश्चलोपश्चिनि निषमोवधारणार्थैश्चराष्ट्रप्रयोग एव न तु सर्वत्र स्यात्ति चलोपः
 निहतं पक्षे आधुरानं वैवावेति वैस्फुरार्थं समायाच। रुमायां च वैवेति प्रसिद्धौ स्फुरार्थे च एकान्तासमर्थान्तासमानार्थान्तामित्यर्थः अत्रमेकामि
 ति। अन्तामित्यर्थः। जीविप्रमाणार्थः। अत्र प्रकरणे ध्विसाहचर्यानां शब्दयणक्षार्पणार्थं समर्थं ग्रहणं कृत्वा। तद्यद्दत्तमिति। ननु उतरानमवि
 भक्तं न मेवेत्याग्रहश्च भाष्ये ध्वनितं अवयववहितेति तेन योजान एव पर्यधूय दित्वा दोषनिघाननिघाननिषेधसिधनि। सिधनि। अत्र
 मानं पूजनापूजितमिति पूजितग्रहणेन हि काष्ठाध्यापकत्वादेः अनुदानस्य विधानाय नत्र काष्ठादिभ्यश्चिनि वार्तिकं नत्र पूजनादित्येव प्रस्ता
 सत्तासंबंधिकं नयाच पूजितपरिग्रहेति पूजितग्रहणमनं नरप्रतिप्रत्ययैः सदिह प्रकरणे पंचमीनिर्देशं नान्यनानाश्रीपनश्चिनि क्षापय

५१६

तिसाहयनेष्वप्रवृत्तौ वेति। वाच्यं पत्रकचनयने अत्र पक्षे निहतं पक्षे। आधुरानं पूजना। अत्र च निघानकाष्ठादिभ्यश्चिनि सूत्रे पठनक्रामान्।
 काष्ठादिभ्यश्चिनि गणपाठेन सूत्रकारेणापि क्षापितमेतन्। काष्ठादिरुणादिना काष्ठादयोऽनुनपयिषाः पूजनवचनाभवेति। उतर सूत्रे निडं ग्रह
 णादिदंसुवंतु विषयं अत्र च निघानासादयसमासः विषयमेतन् काष्ठादारुणोरीनाप्रवृत्तिनिमित्तभूता ध्यायनारूप्यदिविविशेषणत्वेन सा
 मानाधिकरण्यासामासाप्रामौष्यसकादित्वासमासः। नन्विमिनकविमर्के लुकि काष्ठाध्यापकादिसिद्धिरित्याहुः भाष्यकारास्तु
 असमासे एव क्रियाविशेषणो भूतानां दारुणमित्यादिना मलोपो निपात्यनोपुक्तं चैनसमासाधिकाराभावान्न पूर्यसकादित्वे प्रमाण
 भावाच्च। अन एव मलोपो वक्तव्यश्चिनि वार्तिकं कृत्वा आरब्धं एवं। च दारुणमित्यादयः प्रयोगा असाधव एव भाष्यविरुद्धादिनिधायं।
 पूजनादि दारुणाध्यापकदारुणसंज्ञकरत्वं काष्ठादिभ्यः। किंस्तोभनाध्यापकः। सगनिरपि निडं अपि नाजगतिस्तदाह निडं नमिति
 ननु डिस्तादिनिषेधापवादः सगनिरिति नुपयोगे सहराष्ट्रे न गते। १। पिनिषेधश्चाहुः निडं ग्रहणं सर्वसूत्रस्य निडं विषयत्वत्वात्
 यं अत्रापि गतिग्रहणेन उतपसर्गसैव ग्रहणे मिति न च चिदेव गोत्रे पंक्तिस्तत्र भाष्ये नयकाष्ठासुक्रीकरोतीत्यादौ निपातैर्यदि

निप्रतिषेध एव यत्कदापि च नीनियत्काष्टं च नीतापपाठः भाष्यविरोधान् । काष्टस्याकारान्तस्यैव गणेषां च । काष्टे निहत्वा पटना
 तु भाष्यविरोध एव काष्टादारुणपरम । अनि । आमानाहुः वेरासुभगार्थः । अनाज्ञानअपुन । अजुना नृरासयोरकल्याणसुरवाहनुकु
 त्तनेचसुपगोत्रारौपदादिनिनिर्न । कुत्तनार्थे सुवन्तपरिदत्तार्थः अपविधिः परत्वाप्रतिषेधनवायतोयत्तचनश्रुतोत्तादिश्रुतिनि
 याविरोध एतान्नपुंसकं । पचनिकि आनीति । पकक्रियाकर्तृककेशस्यार्थः पूरूपी धनोर्वावाहुकाद्येणारिकेति पनन एवापुणभा
 वेजाधुसतं प्रतिराष्ट्रस्य प्राप्नोतीत्यन आह प्रतिश्रावुबंधश्रुतिचकारानुबंधस्यार्थ इदेच निधानसेत्रियोगं शिष्टं नेनयसनिधानस्तदं
 दानं अन्यदात्वाधुदानत्वमेवेति बोध्यं वावर्धमिति बहुवचनात् नो निडं नमित्यर्थगतिगतौ । अयं उपसर्गस्ति याधुदानत्वापवादः । गतौ परे
 नुपसर्गस्य गतैरेन निधनेन प्रयोगाभावात् उपसर्ग इति वक्तव्ये गतिग्रहणं लाघवात् मुनराधं च यथयममनीसावकारास्तथाप्यनिग
 ताविनिवक्तव्ये गतिग्रहणं सर्वत्रापि पर्वतनै । एतावतैव न दपवादत्वं व्यवहारस्ताहुः । अनुचरतीति । स्तीति । अत्रोद्धेयणि । अ
 भिनिधाने अनिधानेव विरोधो भावेपि प्रत्यनिमात्रेणोदाहृतं अभिसंस्तुतिनिमुखकलंगतौ किमिति । गतैः सुदेनिडे प्रयोगे गतिपुक्ते

५२

वाहृतो वातवृक्षदेते सगतावगतौ च चत्वरस्यात्यादिस्वरगतिस्वरे पुक्तेनेपुशेषनिधानेन गतेनिधनस्याभावादिनिडे चोदानवर्तनि
 स्मादानवत्तेवे निनियमादनुदानवतिनिडं नेन प्रसंगादुदानवतिनेनैव सिद्धेऽप्यपरिष्यादुतावेव भविष्यतीति प्रश्नः । आमत्रैरिति नि
 प्रागभनोरित्यस्य प्रयोगनियमार्थत्वे इदं प्रयोगनियमप्रपक्षमभिमेत्येव च ग्रंथेति परेपि व्यवदिता श्वेतारब्धं । यदानुभाष्यरित्यासं
 दानियमार्थः त्वमभिमेत्यस्य सारव्यापनेन पारागताविति वार्थः । आज्ञे गतिस्वाभावादेवाप्राप्तेः मंशराष्टस्तुरुषिष्टत्वाच्चक्रियावाची
 अमंत्रैरित्यत्र नरोपोगनिवक्तक्रियापुक्तास्तप्रनिगति संज्ञानचात्र डोमं प्रप्रनिक्रियायोगः किं न हि याहि राष्टं प्रति भाष्यस्याप्ययमे
 वार्थः क्रियान्वयाव्यवहितत्वात् न गतिस्त्वमंशस्तु न क्रियावाचिनुपनुकैयराष्ट्यननुपरनिमित्तानुपादानयक्रियापुक्ताश्चिकथं लभते
 उच्यते परस्मैसाधिकारापदविधित्वा समर्थपरिभाषापस्थानादेन हि शेषत्वाभ्युत्तिननुयं । अस्मदुक्त रित्याभाष्यस्य समंजसापि
 कार्यभावात् एतत्परिभाषाप्रवृत्तेश्च युष्मादस्मदादिसनिधानविधौ परिभाषाप्रवृत्तेः समर्थस्त्रेभाष्ये उक्तत्वात् न च मंशरादिकरणकं
 कश्चिद्वानमाडा विरोधनश्चिसपुरायं क्रियाविरोधवाचिनं प्रतिगति त्वमस्त्येव अन एवाभ्युत्तिरित्यादावर्गनित्वमिति वाच्यं

शतपसर्गपिसंवंधस्यानरंगतेनसाधनान्वापूर्वमेतदयान्वितम्।अनरवउपास्यनेगुरुरित्तादेःसकर्मकत्वमितिभाष्येस्पष्टंतिडिचो
 दानवनिनिपानाजाराधुरानारत्यस्यापवारोयंअनुपसर्गस्यापिगतेभक्तव्यवहितस्यासत्त्वानुदशहरेनिपातेर्यघदिनिनिपानप्रति
 षेभदुदानवत्वेनिडंतस्यापातनक्रिकरोकारोनितत्रविश्वेतेपिचिस्वरोपेननाप्रामिनायननिपासायदानत्वमववाधने।नत्वेनमिति
 अवमुक्तिराहस्यनिधाननचापमैरित्यत्राकप्रत्ययानमंद्राष्टेपरोजाडोनिधाननित्यपंतनरित्यनजाहयक्रियनिएवंचनिडुग्रहणाभावे
 पिगत्यात्तिप्रक्रियावाचकस्योदानवतीनिविशेषणादपिनैवृतिःसिद्धेनिभावःनत्रदोषमाहधानावेवनियस्यैक्रियापावाच्यपुनोस्तं
 धाभानुप्रत्येवगनित्वादितिभावःएवंचयप्रपचनीत्यादावेवस्यानुप्रकरोतीसीदौतिडुग्रहणेनुसनिनयमिसत्रपंधानुप्रनिगति
 त्तेनैवृतिनेनिडुतेपरेस्तर्षःसंपद्यनेरनिनदोषःअत्रनिडुराष्टेनक्रियाप्रधानंलक्ष्यतेनेनप्रपचनिरामित्यत्रउदानवत्तापेनेगेति
 धानिसिद्धनिडुननुनत्रनोरातंजामृस्वरेणरोपनिधाननृध्वनितचेदेनाप्येनेनिधानास्तप्रतिषेधनपदकालेविधिधकातेपाठेपिन
 वतिसंहिताधिकारभावाःसंहितायांतिनिनयोर्ध्ववचिनि।धिकाराभावादित्साहुः॥रनिनिडुनस्वराः।वस्तुनस्त्विनिशंगनानांवधांपा

वाच्य
 ५९८

या

मित्स्यापिपश्यपवादस्यसत्त्वादितिभावसंहितांतिनिनयोर्ध्ववचिनिस्त्रंसंहिताग्रहणस्यरास्त्रसमासेरित्यधिकारान्स्वरिनवि
 धेश्वनरेर्नादितिभावअपमेवाः।संहिताधिकारोज्ञापयनिएतदधिकारवहिर्नूतानाकालमवापेपिप्रवृत्तिअयथासंहितायाकाल
 मवापादेवनभविष्यतीतिदेवकिंनदधिकारपाठेननेनपदकालेपिस्त्रिसारादीनांनिधानजाग्राचिष्णस्त्राविष्णुस्तादावग्रहेअनडा
 दयःपदविभाषेचसूदनसादयःसिध्दंतिअसमांज्ञोदिनाकालमवापेपिनसादयमवधानंनमात्राकालेनननरधिकेनेत्यादितिरूपितं
 संहिताधिकारस्यनुयणादिकंस्वरिनप्रवपारिकंचनेनिबोधनचेवंपुरःहितमितवग्रहेपिदिशस्त्ररितसंबधैवपञ्चमाननसिध्दं
 नसंहिताधिकारस्यत्वेनकालमवापेप्रवृत्तेरितिचेन्नपथासंधियमानानामवेकीभवतांस्वरउपदिष्टत्वाविधार्तराणांमवग्रहशति
 प्रातिसारयेविशिष्यविधनान्अनेकीभवतांप्रमेपेमापुवनांपुनःसंधीयमानानामेकीक्रियमाणानांयथापेनप्रकारेणस्वरउप
 दिष्टःशास्त्रेनस्वरभक्तराणांअवग्रहेपिनदयेवकुमारित्यर्थः।नचेवमुपगतेवेअनेनवास्तादीनांमवग्रहेनरवडाघवर्णस्यप्रव
 पस्यादितिचेन्नपथादीनांस्तुकरानानामसंहिनवदुनरतिनिविशेषवचनान्।पघदार्धधुरानानामदानानुनयन्।यदानामृतसमूह

राधेश्वरस्वरविभवसंहितावज्जानीयादित्यर्थः एवस्त्वधतममललाभवतीत्यादीनांक्रमकावृत्तिराष्टोत्तरभागेप्रचयोनप्रव
 र्त्तनेपरिग्रहेत्वनार्णनाजेनवैकारखरीछतात्पारेषांनोसमाचारंवालिस्तोत्रेस्वरौपरोश्चिवचनात्परिग्रहेवेष्टकज्यते।अनार्पराष्ट
 ननयाभूतशक्तिकरणसचयस्वरजाधुरानःपराभ्यास्तत्पमधेवर्तमानपूर्वपक्षंतमादिनास्पृशतिद्वितीयपक्षारिमंतिमेनस्पृशतिनदा
 तस्यामंविंकारस्यदसंधिरुक्तभवजनादिःस्वरादिर्भवतिपद्विजनादिस्तदाप्रपचयेपचनेप्राप्तेपमपवादिः।अनार्पारितिकर
 णात्परेषामहाराणांमसमुपतमावारंवालिस्वर्योमन्यतेनतस्तत्स्वरारिर्भवति।नदानेनस्वरादीनांराकासरीछतापरेषाम्यासमि
 तुल्यपेनो।उदात्तौस्वरितौचैतस्वरौपरोभवन्इत्यार्पजनापेनोदित्यस्योदाहरणंयधनममिनिस्वधनवनेवैकाचरोछतादि
 त्योदाहरणंअललाभवतिरिति।अललाशनिशश्विशेषानुकरणमिनिननुभाष्यचनश्चित्सर्वेष्टसिद्धिः।शष्टेन्दुशेखरपुत्रोम
 ज्जुषाचैवकन्यका।स्वभनोसम्यगुत्ता।शिवयोदिति।रपितोमपम।शष्टेन्दुशेखरःसोयंफलभाष्यो।क्रिभूषितः॥ सन्तारुक्त
 मलेपास्तापांवच्चं।इतिवाक्ये॥

५१५

॥इतिश्रीमदुपाध्यायोमनामशिवभट्टस्तुतिगर्भजगनागेशभट्टविरचितेक्षुशष्टेन्दुशेखरेसिद्धान्तशैकौमुदीव्याख्यानेउत्त
 राहंसमाप्तम्॥ ॥श्री॥

॥ ५ ॥

५२०

